

תדפיס מתוך

ס פ ו נ ו ת

סדרה חדשה, ספר שמיני (כג)

מכון בן-צבי, ירושלים תשס"ג

תוכן העניינים

א. הגות והלכה

חגי בן-שמאי	הקדמת רב סעדיה גאון לדניאל: מסה על חישוב הקץ על פי הנבואה כנגד ניחוש הקץ של האסטרוולוגים והקוסמים	13
אברהם עברי	יחסו של הרמב"ם לתורת אבן רשד	61
אלומה סולניק-דנקוביץ	על דמותו והגותו של המיסטיקן חאתם אל-אצם: אנקדוטות צופיות במקורות יהודיים	75
יוסף ריבלין	התפתחות מוסד השידוכין לאור שטרי הגניזה	99
דוד הנשקה	הרמב"ם כמפרש דברי עצמו	117

ב. היסטוריה וחברה

נחם אילן	"אל יתהלל עשיר בעשרו" (ירמיהו ט:כב) – ביקורת חברתית סמויה בפירושו של ר' ישראל ישראלי לאבות	167
ירון בן-נאה	עוני והתמודדות עמו בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית	195
דוד ירושלמי	יהודי האימפריה העות'מאנית והקהילות היהודיות באיראן במאה התשע עשרה: רקע ומגמות	239

ג. שירה

טובה כארי	עלי החבר בן עמרם: משורר עברי במצרים במאה האחת עשרה	279
-----------	--	-----

ד. פרשנות המקרא והמסורה

מרים גולדשטיין	התפקיד המבני של הייתור במקרא לפי פרשנותו של יוסף אבן נוח הקראי	349
צבי אבני	משלי בלעם בפירושו של יפת בן עלי הקראי	371
שגית בוטבול	פירושו של יפת בן עלי הקראי למגילת רות	459
רפאל יצחק (זינגר) זך	ההיה מסרן הכתר רכני או קראי?	573

תקצירים באנגלית

ירון בן-נאה

עוני והתמודדות עמו

בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית

א. דברי רקע

עוני אינו מושג מוחלט וחד-ממדי, אלא מציאות כלכלית, חברתית ותרבותית מורכבת ורבת פנים, כשמטבע הדברים מדובר במצב יחסי – עוני לעומת עושר במקום ובזמן מוגדרים. מעטים המחקרים ביחס לעוני בעיר העות'מאנית וביחס לשיח על אודותיו. לגבי יהודים לא נכתב אלא בעקיפין ובאידיאליזציה רבה בזיקה לתיעוד מפעלי צדקה בקהילה היהודית.¹ מאמר זה כוחן לראשונה צד בלתי מוכר בחייה של החברה היהודית העות'מאנית – העוני וחיי העניים היהודים בערי מערב אנטוליה והבלקן, ובמידת מה גם בפרובינציות הערכיות. מסגרת הזמן הנידונה משתרעת מן המחצית השנייה של המאה החמש עשרה ועד לרבע השני של המאה התשע עשרה. אף שהאבחנות בין נותן למקבל, בין

* מאמר זה הוא עיבוד של חלקים מעבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכת פרופ' יוסף הקר באוניברסיטה העברית. אני מודה לידידי, ד"ר אייל גיניאו, על הערותיו ולמר דב הכהן על סיועו בבירור משמעותם של כמה מן המימרות והפתגמים בלאדינו.

1 ביחס לעיר העות'מאנית ראו להלן הערה 76. לגבי יהודים ראו: אמארייליו; א' בשן, "חברות 'ביקור חולים' בקהילות המזרח התיכון", בתוך א' מורגנשטרן (עורך), ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, ירושלים תשל"ט, עמ' 209–220. ביחס למצרים ראו ל' בורגשטיין-מקובצקי, "הקהילה ומוסדותיה", בתוך י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 183–199. מקורות אחרים בנושא הובאו אצל ברנמן. על הפזורה הספרדית במערב, ראו T. Levie-Bernfeld, "Financing Poor Relief in the Spanish-Portuguese Jewish Community in Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", in J. Israel and R. Salverda, *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture 1500–2000*, Leiden 2002, pp. 62–102. לסקירה עדכנית של המגמות בחקר הצדקה באירופה הנוצרית ראו, C. Jones, "Some Recent Trends in the History of Charity", in M. Daunton (ed.), *Charity, Self Interest and Welfare in the English Past*, London 1996, pp. 51–63.

נתינה מרצון לכפויה או בין זו האישיית לציבורית והמאורגנת, קיימות כמאמר זה, דיכטומיה זו אינה משמשת לו מוקד. מקום נרחב ניתן לתיאור אורחות חייהם של העניים ולניתוח דרכי ההתמודדות המגוונות עם העוני שאותן נקטו מרכיביה השונים של החברה היהודית, כל זאת בהקשר התרבותי הרחב של הדברים.

כשל מיעוט נתונים מספריים, דוגמת מפקדי אוכלוסין, רישומי מס וכיוצא בזה לפני המאה התשע עשרה, נאלץ המבקש לחקור את העוני בחברה היהודית להסתמך בעיקר על מגוון מקורות ספרותיים פנימיים: ספרות ההלכה, דרשות, תקנות קהלים ומליצות לסיוע עניים, שמקורם במסד הקהילתי והרבני; והספרות העממית הכוללת סיפורים, שירים ופתגמים שכחלקם הגדול הם יצירה של השכבות הנמוכות בחברה היהודית. בעוד מגבלותיהם של המקורות המסדיים כבר נידונו במחקר, הרי שהשימוש בספרות העממית כמקור היסטורי לתולדות יוצאי ספרד במזרח מצוי בראשיתו. לרתיעתם של חוקרי ההיסטוריה מכך היו שתי השלכות שליליות: האחת, הימנעות מעיסוק נרחב יותר בנושאים של תרבות ומנטליות, והאחרת ציור תמונה מעוותת של ההיסטוריה כשל שימוש בלתי מאוזן במקורות.

כמאמר זה אדגים את דבריי באמצעות מגוון רחב ככל האפשר של מקורות, וכפרט מן הסוגות העממיות, אשר על אף מגבלות ידועות ובעיקר על אף חסרון ההקשר ההיגודי, יש בהם כדי להעשיר את ידיעותינו וללמד על מציאות חיים, על תפיסת עולם, על התנהגויות ועל ערכים קיימים או רצויים בקרב הקבוצה היהודית-ספרדית בערי אנטוליה והבלקן.

נעמוד תחילה על ממדי העוני ודמותו ואחר כך נבחן את דרכי ההתמודדות עמו במסגרת הקהל והקהילה בעיר העות'מאנית.

ב. עוני ועניים

הרכוש שימש בסיס להגדרות עושר ועוני ומרכיב המסים נקבעו בשיעור מסוים ממנו. לפי שעה איננו יודעים מה היו המודדים המדויקים להערכת הרכוש ולאבחנה בין מדרגות המס. קטגוריית העוני הנידונה כמאמר זה נשענת בראש ובראשונה על ההגדרה הרשמית לצורך שומת המס של הנתינים במדינה העות'מאנית, שהייתה מקובלת גם על הקהילה היהודית. מי שהוגדרו עניים היו חסרי כושר השתכרות, בעלי רכוש מועט ביותר או חסרי הון מכול וכול.

עוני נגרם מסיבות שונות, חלקן בלתי נמנעות: (א) סיבות מבניות הנובעות מאופייה של הכלכלה ומדפוסי העיסוק: הגיוון המקצועי שהיה ממאפייניה של היהדות העות'מאנית בערים הגדולות היה הגורם העיקרי לריכוז חברתי על בסיס מעמד כלכלי; (ב) סיבות מחזוריות, שבהן למשל תנודות אקלימיות ומכות טבע מכאן ותנודות שוק ומשברים פוליטיים וכלכליים מכאן; (ג) תאונות ואסונות שגרמו לפטירת המפרנס, או לאבדן

כושר ההתפרנסות. מטבע הדברים היו העניים חשופים יותר לפגיעתן הרעה של תהפוכות הגורל.

הציבור היהודי נחלק לשלושה מעמדות, שאף בתוכם גוונים ובני גוונים: עשירים, בינוניים ועניים. מפקדי האוכלוסין שנעשו לצורך גביית המס משקפים לכאורה היטב את התפלגותם המעמדית-כלכלית של יהודי הערים הגדולות, אך לא זו בלבד שמספרם של אלו מועט יחסית אלא שיש קושי מתודי בהסתמכות הבלעדית עליהם. הנתונים שנמסרו לשלטונות היו מוטים באופן מגמתי, שהרי לפיהם נקבע שיעור המסים שהיה עליהם להעלות. לא רק לקהילה היה עניין למסור דיווחים שקריים אלא אף היחידים השתדלו להעלים מפני עמיתיהם ובעיקר מפני מעריכי המס את מצבם הכספי המדויק הן בשל הרצון למעט בשומה הן מחשש מעינא בישא. השוואת היחס בין המעמדות כפי שהוא מתקבל מן המפקדים שנערכו בערים שונות במאה השבע עשרה מעלה נתונים דומים ומלמדת כי אין מדובר במספרים מופרכים לחלוטין. בהכללה ניתן להעריך כי שיעור העשירים היה 5%-10%, שיעור הבינוניים היה 33.3%-75% מכלל הציבור, ושיעור העניים עמד על 50%-75% מכלל הציבור.² המקורות מעוררים את הרושם כי מן המאה השבע עשרה ואילך גדל מספר העניים בהתמדה. יש לתלות זאת בהכבדת נטל המסים, בתמורות בתחומי העיסוק של הציבור היהודי ובירידת ענפים מסוימים נוכח הייבוא האירופי הגובר.³

בגלל היעדר פנקסי קהל מתקופה זו חסרים אנו מקור עברי מקביל לרישומי המס של השלטונות ורק לעתים נדירות אנו זוכים לידיעות בנושא זה. שאלה שעניינה אחד מקהלי בורסה בשנת תל"ב (1672), מדגימה יפה את הנתונים האמורים: מתוך שישים נערכים היו ארבעה עשירים, ארבעה עשר בינוניים (בעלי "קרן") וארבעים ושניים עניים המוגדרים כמי ש"אין להם קרן רק שהם מרויחים מזונותם", כלומר פרולטריון של ממש. רק מחצית מבין האחרונים היו מסוגלים לעמוד בתשלום השנתי של מס הגולגולת (ג'יזה) בסך פחות מחמישה גרוש ובתשלום מס מזערי לקהילה. עם המחצית האחרת נמנים "עניים מדולדלים שאין אנו יכולים ליקח מהם פרוטה", ולא ישלמו אפילו יושלכו לכלא.⁴

2 כמפקד יהודי אסתנבול בסוף השש עשרה נרשמו: 6% עשירים (אָעֵלָא); 31% בינוניים (אָנְקָט), 63% עניים (אָנָא). מאה שנה מאוחר יותר הייתה ההתפלגות ברבעים השונים כדלהלן: 5%-10% עשירים (ממצע עירוני 6.2%); 20%-50% בינוניים (21.5%); 40%-75% עניים (72.3%). מנתוני מפקד שנת 1102 (1690/1) עולה כי מתוך 8,236 משלמי ג'יזה נמנו עם הדרגה העליונה 6.6%, עם הבינונית 42% ועם התחתונה 51%. למקורם של נתונים אלו ולנתונים נוספים ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 341-342.

3 על התרששות הציבור היהודי ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 54-55, 313, 341-342. לגבי המאה השמונה עשרה ראו ברנאי, עמ' 116-117.

4 כלומר בקהל של שישים איש היו כעשרים חסרי כול או קבצנים ממש, ר' חיים בנבונש, בעי חיי, חו"מ, ב, עב, סט ע"א. בראשית המאה השמונה עשרה טוען ר' אליהו הכהן מאיזמיר "כי רוב העולם עניים", ראו מעיל צדקה, קלא ע"ב.

מגזר העניים נחלק לשלוש קטגוריות.⁵ הראשונה, הגרעין הקשה של העוני, שעמו נמנו בתי אב או יחידים ללא מפרנס. מצב זה היה נחלת יתומים, אלמנות מבוגרות וזקנים ונחלת יחידים או משפחות שכראשן עמד מי שלא היה מסוגל לפרנס בגלל נכות, מחלה ממושכת או שיגעון. יש להדגיש כי מספרם של אלו היה רב, שכן מגפות תכופות הרסו משפחות רבות והותירו יתומים ואלמנות שנפלו למעמסה על קרוביהם או על הציבור. אנשים אלו שהיו חסרי כול, לבד מן הבגד שעל גופם, היו פטורים כליל מתשלום מסים והיו היעד העיקרי למעשי הצדקה הממוסדת.⁶ על עניי המקום נוספו עניים נודדים – נוודים שחיו כך כל ימיהם ואנשים שנדרו באופן זמני, בעיקר שלוחים, שבוים ופליטי מלחמות.⁷ עם הקטגוריה השנייה נמנה פרולטריון חסר רכוש ומשענת כלכלית, שקיומו היה תלוי בשכר יומי. אף קבוצה זו הייתה פטורה לחלוטין מתשלום מסים ומוקמה בתחתית הסולם החברתי. למעמד זה השתייכו לעתים קרובות דורות רבים במשפחה אחת. לכאן ניתן לשייך גם מהגרים שזה מקרוב הגיעו והצליחו לכל היותר להשתלב בדרגים הנמוכים ביותר של משק העבודה העירוני.

הקטגוריה השלישית כוללת ציבור סוחרים זעירים, בעלי מלאכה קטנים ובעלי תפקידים במנגנון הקהלי, שהיו בעלי רכוש מועט ודל – דירת מגורים ומעט חפצי בית, סכום כסף, סחורה או כלי עבודה – ושמחייטם הייתה מבוססת על משכורת יומית או שבועית או על רווחים מקרן כלשהי. פגיעה, אפילו זמנית, בכושר ההתפרנסות, אסונות טבע, דוגמת שרפה או בצורת שהעלו את מחירי המזון הבסיסי – מים, לחם, דגנים – עלולים היו לדרדר את המשפחה לחרפת רעב. הנמנים עם מגזר זה שילמו לשלטונות את מס הגולגולת ומסים אחרים בדרגה הנמוכה ביותר וסכום מזערי לקהילה. לעתים אף לא שילמו מס לקהילה אלא בעקיפין באמצעות הגאבילות, שהיו מוטלות על מוצרי מזון כשרים.⁸

השגת עושר ומעמד חברתי הייתה משאת נפש, שלגבי רבים נותרה בגדר משאלה בלבד.⁹ כמו בקרב החברה הסובבת, גמישות וניעות בין-מעמדית התקיימו גם בחברה היהודית במידת מה אך לא היו שכיחות. באופן תאורטי הייתה לכל יחיד האפשרות לרכוש סטטוסים יוקרתיים ולהגיע לעמדת הנהגה והשפעה באופן לגיטימי בכוח השאפתנות והכישורים האישיים בשלושה אופנים עיקריים: התעשרות, כמזל או כעמל – בדרך כלל במסחר או באספקה; למדנות שפירושה בדרך כלל רכישת השכלה תורנית; נישואים עם אדם ממעמד חברתי גבוה יותר. למעשה, בנסיבות החברתיות והכלכליות שאפיינו תקופה זו, התקשה העני להיחלץ מעוניו משום שחסר את ההון היסודי שיאפשר לו להתקדם מבחינה כלכלית, הוא לא היה מסוגל להקדיש שנים ארוכות ללימוד, ונישואים הוסדרו מראש בין בני אותו מעמד. העני חסר משאב נוסף: קשרים חברתיים מועילים. הקושי לטפס בסולם החברתי הוא הרקע לתפוצתם הרבה של סיפורי עם שעניינם התעשרות פתאומית באמצעות מציאת אוצר, הבעת משאלה, נישואים ליפהפיה עשירה ועוד. דווקא ירידה בסולם החברתי הייתה שכיחה יותר, למשל על רקע התרששות או נפילת פטרון. מעטות המשפחות שהצליחו להחזיק בהון זמן ממושך.

ג. הוויית העוני

פתגם עממי אומר "גואי דיל פרוכי אי די סו דיאה ניגרו" (אוי לעני וליומו השחור).¹⁰ ננסה עתה לעמוד על משמעותו של עוני בחיי היום-יום של היחיד בתקופה זו: החל במחסור החומרי, עבור כמעמדו החברתי וכלה בהיבט התרבותי של הווייתו.

1. ההווייה החומרית

הוויית העוני הייתה מוחלטת וכוללת. ביטויה הברור ביותר היה בתנאי המחיה הקשים. עניים התגוררו בתנאים פיזיים קשים בבתי חצר צפופים (הַדְדִי-תִ'אֵנְה), בקומות התחתונות והטחובות של בתי מגורים גבוהים שמוקמו בשכונה גרועה ומזוהמת.¹¹ לעתים קרובות

תם הכסף וכמעט שגם המה כעניים נחשבים שניזונין בפת חרבה וקיתן של מים בתוך בתיהם ונועלים הדלת עליהם מפני הכבוד ובושת הפנים [...] כי הנדרשים באו באפס דמים", טולידאנו, עמ' 28.

9 פתגמים עממיים מבטאים תחושה זו ביור. לפתגמים שעניינם עניות ועשירות ראו למשל אלקלעי, עמ' 129–133. על כוחו של הכסף ראו שם, עמ' 134–137.

10 שם, עמ' 132.

11 "בהיות כי פה מצרים יע"א יש הרבה בני אדם עניים שרדים שניים או שלשה בעלי בתים בבית [= חדר] אחד והם חולקים בעיסתן וכל אחד ואחד לכדו מפתו יאכל עם אשתו ובניו במקום המיוחד", ר' ישועה שבאבו זיין, שערי ישועה (מהדורת א' וינד), ירושלים תשמ"ח, שעו ז, ד, קלט ע"ב. על פטירת עניים בגלל מגורים בדירות טחובות וזוננות בירושלים ראו שרית ר' מאיר גאריזון (מהדורת א' שוחטמן), ירושלים תשמ"ה, כה, צא ע"א. עוד על תנאי המגורים ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 124–127.

5 חלוקה משולשת זו מקבילה לשלושת המעגלים הקונצנטריים שסרטו חוקרים על סמך ממצאים בצפון איטליה ובליון במאה השבע עשרה והשמונה עשרה. גרעין העוני מנה 5%–10%, הקבוצה השנייה 20%–30% והשלישית 50%–80%, ראו: יוטה, עמ' 195–196; וולף, עמ' 6. לניסיון יחיד לעמוד על דמות העניים ביחס לקהיר ראו אנדרה ריימונד, *A. Raymond, Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle, II, Damas 1974, pp. 383–387*.

6 כך בתעודות רשמיות, עני הוא אדם שאין לו אלא הבגד שלגופו. הוא פטור מתשלום מס, ובמקרה שחב חוב לא ייכלא ויכוח פרשט רגל (פֶּפֶלֶס).

7 ראו למשל שאלה שנושאל ר' אשטרוק ר' שאנגי, לגבי פרשת קידושין של "הלך" אשר שוטט בין קהילות אסטנבול, שאלוניקי, תיריה ואחרות, "מתפאר היותו נעים זמירות". נראה שהנוזק נהג להתחזן ואז "עשו לו נדבה", ראו שרית אשטרוק ר' שאנגי, עמ' 148–149.

8 ערות להתרששות בני מעמד זה באסטנבול באמצע המאה השמונה עשרה ראו בתיאור: "זעל כי אין יום שאין קללתו מרובה ומדי יום ביומו מוספי ואולנין, ולא עצרו כח הנותנים לצאת י"ח [=ירי חובה] ומשכו את ידיהם מנתן מאומה באמור שאין להם במה להתפרנס להביא טרף לביהם לחם לפי הטף וצועקים בדמעה כנחלים נטיו לאמר כי לא מן השם הוא זה למכור את בניהם לנכרים כדי לתת צדקות כי

מצום ויצרו צעדי אוננו ודעתו על בניו העטופים ברעב אחוזים בכולמוס ואשתו העניה בראות[ה] בצרת בניה נשקפה בעד החלון לראות מדוע מתאחר פעמי רגלי כעל[ה] לכא שומעת פסיעות[ת] חושבת הנה בא מבטת ורואה איש נושא בר ולחם ומזון עובר הלאה אומרת לא הוא אין רע מזל כמוהו חוזרת אצל בניה ביגון ואנחה ובאפס תקוה צועקת אוי בני [...] אף זו על צערו חמת מציק הכרג"א [=החראג] כלומר מס הגולגולת] והחוכות לאלפים ולרכבות ולכו כל עמו מצרת בניו ואשתו המצפים לו ואינו יודע אם ימצא[ם] מתעלפין[ם] בחיים או מתים וכל היום מוציא נפשו בשוקים וברחובות אולי ימצא דבר להחיותם ולרפא מכתם והנה לעת ערב והנה בהלה בהיותו בידים רקניות וכראות כי כלחה אליו הרעה מסיר מסוה הברשת מעל פניו ומעיז פניו וכלימה כוסה פניו עד שהם משתנים לגוונים ככרום ומתקרב לחד מן קאמא בחנות מוכר אוכל נפש ומתחנן לפניו ברוב חמלה שיפתח לו בצדקה עד ככר לחם וחזור לביתו כלחם צר וכדאגה רבה וכראותם לו אשתו ובניו פונים לידיו שחיהם תלויים שם וחוטפים וטורפים הלחם שבידו להשיב נפש ומיד רצין[ם] אל המים למלא כרסם מחסרון הלחם ונופלים כחולים בלי כח [...] וכראות אשתו ובניו כי אבדה תקותם ממנו יוצאים לחוץ להלוך ולחפש באשפתו[ת] העי[ר] אולי ימצאו ממותר קליפת הפירור[ת] המושלכין[ם] שם והעצ'מ]ים היבשים לגרר להשיב נפש ואם אין שם מאומה מתפזרים על פתחי הנדיבים על פת לחם ואמ(ה)ם העניה נושאת על כתפה העולל והיונק שם על שכמה ויוצאה לבקש אוכל לנפשה כי חשכו עיניה מראות בצרת בניה הקטנים ובעלה צועק אחריה בצאתה אולי יחנן השם ותמצא מזון גם לי גם לך ונמצא אב ואם ובניהם נפרדים זה מזה כל היום בחוסר כל.¹⁵

מתוך דברים אלו מצטיירת מציאות חומרית ונפשית קשה: משפחות חסרות כול הנמצאות על סף גוויעה מחמת רעב ומחלות ותליות בנדבות למחיייתם היום-יומית. על צרותיהן נוספו אימיהם של המלווים ורדיפה מתמדת מצד גובי המסים.

תיאורו הרגיש של ר' אליהו הכהן מלמד כי המצוקה החומרית המתמשכת לפותה גם במצוקה נפשית קשה, זו של האיש העני הנאלץ לצאת לרחוב בתקווה שמי מהעוברים ושבים יבחין במצוקתו ויעניק לו נדבה. בשלב מאוחר יותר איבד העני את שארית כבודו העצמי ונאלץ לחזור על הפתחים בבקשו כיכר לחם, כששכרו היה על פי רוב חרפות ולגלוגים. קללות וכיזיונות, בעיקר מצד בעלי ממון, גם הם מוטיב חוזר בספרות היפה ובתוכחות בעלי המוסר. אם זכה להיות מוזמן לבית עשירים, עשה העני מאמצים עילאיים

15 שכת מוסר, ל ע"ב-ע"ד. בספרות העממית, דוגמת סיפורי ג'וחה, מצויים פרטים נוספים על הוויית העוני, ובכלל זאת על התזונה הדלה, על הבגדים הקרועים והמשומשים, על היעדר חפצים בבית, על סוגי הפרנסה האופייניים לבני המעמד הנמוך, ועוד.

הצטופפה משפחה שלמה ואף יותר מאחת בחדר אחד. תזונתם הייתה דלה בכמותה ובאיכותה וכללה לחם, מים ומוצרים זמינים חזולים יחסית כגון ירקות, גבינה, ביצים, מיני דגנים וקטניות, ומן המאה השמונה עשרה גם אורז. הרעב התמידי שהיה נחלת העני הוא מוטיב חוזר כפתגמים ובסיפורים עממיים. בדרך כלל רכושם היחיד היה כלי אוכל ובגדים מעטים, ישנים ומרופטים. במקרים רבים היו אלו בגדים שנקנו מיד שנייה או שהתקבלו כתרומה מנפטרים והיו שורצי כינים ולעתים גם נגיפי מחלות. העובדה שבגדים ישנים היו כמעט כל רכושם של עניים מרודים ניכרת היטב ברישומי ירושות, דוגמת אלו שנרשמו בספרי בית הדין השרעי של ירושלים. בתעודה משנת 1553/960 נזכרים למשל כתונת, גלימת צמר ומספר כיסויי ראש כחפציו היחידים של יהודי שנפטר בעיר.¹² תלמידי התלמוד תורה זכו לקבל מערכת בגדים פעם בשנה.¹³ אי היכולת לגדל ילדים, וכפרט יתומים, גרם לכך שלעתים הושלכו הילדים לרחוב, נמסרו למשפחות אחרות כמשרתים או כילדים מאומצים.¹⁴

תיאור מוזעזע לגבי תנאי חייהם של עניים יהודים באימפריה העות'מאנית כמפנה המאות השבע עשרה והשמונה עשרה מספק ר' אליהו הכהן (נפטר בשנת 1729), שחי באיזמיר, עיר נמל ומרכז מסחרי שוקק במערב אנטוליה:

ומה גם דכמה הרפתקי שעובר על העני ואינו מת לאור[ה] יקר[ה] עני רואי[ה] עולליו שאלו לחם פורש אין להם יצא לחוץ לבקש אינו יודע אנא יפנה ואנא ילך מביט ורואה בפני כל עובר ושכ אולי יכירו בצערו לתומכו ולסומכו ואין משים על לב כי אין נבואה בעובר והוא הולך ובא הולך ובא סוכב בעיר עד שברכיו כושלות

12 ושמ מראי מקום. בהקשר זה ראו גם M. Rozen, "Public Space and Private Space among the Jews of Istanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica* 30 (1998), pp. 338.

13 א' כהן וא' פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 369, תעודה 422, כמו כן ראו שם, תעודה 421; הנ"ל, יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה הי"ח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 483, תעודה 462. ניתן להסתייג ולטעון כי חלק מן הרכוש הועלה בידי יורשים, שכנים או נציגי הקהל, אך ירשומים אחרים מזכירים בכל זאת מגוון פרטי לבוש ססגוניים ויקרים, חפצי בית, אריגים רבים, סחורות, תכשיטים ומוזמנים. על תכולת בתים על פי רישומי המצאי של בית הדין השרעי ראו C. Establat and J. P. Pascual, "Sources from the tomb: A lively world", *Turcica* 32 (2000), pp. 135-142.

14 מקובל היה גם לרכוש בגדים משומשים בשווקים שהיו מיוחדים לכך (בת באזאר), והיו אף מי שרכשו את בגדיהם של נפטרים במגפה, נוהג שתרם להפצת מחלות מדבקות. על ה"הלבשה" ראו בקצרה בן-נאה, חברות, עמ' 312-313.

14 על יחידים המוכנים לאמץ, לטייע בחינוך ובהלבוש, בהקניית מקצוע ובהשאת יתומים שלא היו קרוביהם, ראו למשל: ר' יוסף נ' לב, שאלות ותשובות, ג, קושטא שלי"ג, פה, פז ע"ג-ע"ד; ר' חיים עשאל, סם חיי, שאלוניקי תק"ו, מד, פה ע"ד. לגבי יתומים מוסלמים והטיפול בהם ראו בהרחבה: M. Yazbak, "Muslim Orphans and the Shari'a in Ottoman Palestine According to Sijill Records", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 44 (2001), pp. 123-140.

כדי שלא לגלות את קלונו וכדי שלא להזיק לרכושו של העשיר בגופו הרוחש כינים וברגליו המטונפות. ר' אליהו הכהן מתאר בהקשר זה שרשרת אי הבנות, שיסודה בניכור מוחלט של העשירים ובחוסר מודעותם לתנאי חייהם של העניים, שבסופה תולה העשיר באורחו העני כמה וכמה מידות רעות ומתחרט על נדיבותו.¹⁶ לא כל העניים בושו בעוניים. נמצאו מי שעשו להם את הנוודות והקבצנות לאורה חיים, ויש אף עדויות לסגנון קבצנות תוקפני וקולני ברחובות הערים.¹⁷

ציבור העניים נפגע ביותר מן המחלות ומהמגפות שתקפו מדי שנה את יושבי הערים הגדולות, ושיעורי התמותה בקרבו היו גבוהים במיוחד. גרם לכך שילוב של מספר גורמים: מגורים בתנאי צפיפות וזוהמה, חוסר אוורור, היעדר חימום בחורף ותזונה מעטה ודלה, שגרמו לחולשת הגוף, והיעדר מודעות לדרכי ההיגיינה. על אלו נוסף גם חוסר אמצעים לשלם לרופא מומחה ולרכוש תרופות יקרות.¹⁸

העני חי כמי שחייו תלויים לו מנגד, בתחושת חוסר ביטחון קיומי ובתלות מתמדת ומשפילה במעביד, בקרובי משפחה ובגומלי חסדים. ללא סיוע מצד קרובים, שכנים או מצד אחד מן הגופים הקהילתיים, היה עלול הנזק העוזב למות גם בימים כתיקונם.¹⁹ במותו כבחייו נמצא העני כאלמוני בחברת בני מעמדו – טמון בחלקת קבורה ציבורית וכדרך כלל ללא מצבה.

2. ההווה החברתית

החברה היהודית העות'מאנית הייתה חברה מעמדית שבסיסי הריכוד שלה היו ייחוס, עושר ולמדנות. מצבו הכלכלי המשוער של היחיד היה ידוע לציבור על פי עריכת מסיו, תפקידי

16 שבת מוסר, ל ע"ד – ל"א ע"א. כנגד הניכור מציע המחבר לחנך את הילדים להתקרב אל העניים ולהכירם, כדי שבגרותם לא יפרשו מהם ויתנכרו אליהם: ר' אליהו הכהן, מדרש האחרון, שאלוניקי תקפ"ד, מד ע"א.

17 אמרה עממית ממחשה את הברלי הסגנון בין מבקשי צדקה: "איל טורקו דימאנדה צדקה אין קנטאנדו איל גריגו יאראנדו איל ג'ודיו אין מאלקיוינדו" (התורכי מקבץ בשירה, היווני בבכי היהודי בקללה), ראו אנג'ל, עמ' 141. התנהגותם התוקפנית של קבצנים יהודים צוינה גם בידי האנגלי נורת', המזכיר פתגם מקומי בעניין זה, ראו ל' לנדאו, "תכנים וצורות במעם לועז' לר' יעקב כולי", עבודת דוקטור לאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תש"ס, עמ' 165. כך גם במקור יהודי מן המאה השמונה עשרה: "וכל השומע לדברי העניים והאורחים [כלומר, עניים זרים, נוודים] והקללות שמקללים והצעקה שצועקין חסר שערות ראשו", עין משפט, חר"מ, י, קה ע"ג; השו"ע מעיל צדקה, קלא ע"א.

18 אם לא נסתייעו ברופא של חברת ביקור חולים, היה עליהם להסתפק באבחון עצמי ובתרופות עממיות. בהקשר זה ראו תוכחת ר' אליהו הכהן כנגד רופא שאינו מבקר עניים "וגזרו רפואות בלי צורך לייקר הסמנים", שבת מוסר, לה ע"א. על חברות ביקור חולים ראו בן-נאה, חברות, עמ' 289–290, 314.

19 בשנות בצורת ומצוקה כלכלית מתו אמנם רבים מרעב, ראו למשל הנרי ג'יסי: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשכ"ה, עמ' 356.

הציבוריים, קשרי משפחתו, שיעור הנדוניות שקצב לבנותיו וגובה הצדקות שפיזר, וכמובן גם בהסתמך על רכילות. קובעי הסטטוס החברתי היו קשורים אהדרי, והמציות מראה כי למדנות וייחוס נטו לחבור לעושר.²⁰ הן ועצמה פוליטית הזינו זה את זה כל העת: מעמד כלכלי גבוה היה תנאי להשגת תפקידי הנהגה, ועמדת הנהגה בקהל סייעה להגדלת ההון והיוקרה האישי. באופן זה ניצבה בראש החברה היהודית עילית מצומצמת שחבריה הצטיינו בייחוס, בעושר ובחכמה, וביניהם נרקמו קשרי חיתון וקשרים כלכליים. העניים נותרו מחוץ למעגל זה, כשהם משוללים כוח פוליטי ומודרים מכל השפעה.

מעמדם השפל של עניי הקהל כלט בבית הכנסת, ששימש זירה מרכזית להפגנת היחסים החברתיים. אין תמה אפוא כי מעמדם החברתי השפל של העניים ניכר היטב בו ובסדריו. העניים ישבו במקומות בלתי נחשבים ולא זכו בכיבודים. בשל עוניים נכצרו מהם לתרום ולנדב וכך לזכות בכבוד המתבקש. כדרכו, מבקר ר' אליהו הכהן את אפלייתם לרעה בציוויות רבה:

גם כשמכרך החזן בשמחות וגיל או שאומר השכבה על שוכני עפר מיחידי הקהל לא יגזים קולו כשמבר[ך] [לעשירי]ים] וישפיל קולו ויגמגם דברו ויבלע שמות הענים כאלו הם בלי שם שאז העניים מתביישים כרכים [...] על היות נבל נבהל להון ורע עין וכיון שרואה שאין העניי]ים] מהמתנדבים בעם באופן שיתקרב לו תועלת כמשא כבדה עליו הדבר היוצא מפיו [...] וכן תראה כמה חזונים שאין מתעסקים בעניי הקהל לא בגילם ולא באבלם ושולחים שלוחים במקומם כמלאך המות [...] שאומר מה תועלת מגיע לי מזה העני וכשמגיע איזה שמחה או אבל לאיזה עשיר אפילו מקהל אחר משכני]מים] קודם עלות השחר ורצים באפלה ומסתכנים בעצמם [...] קולם כמר בוכה ולב שמח בחושכם על שכר הקול שעתידין לקבל וכל אחד מתחזק בקולו.²¹

העשירים השתדלו ככל האפשר להימנע מכל מגע עם העניים שהיו מאוסים מבחינה פיזית ומחשבתית כאחד. לפיכך ראה מחבר "מעם לועז" צורך לזרום בעניין זה. כך למשל הדרך את העשיר להימנע מהשפלת עני או עם הארץ מהוגן (בלשונו: "און פוּאָן ג'ודיו", כלומר יהודי טוב) בסרכו לשבת בשולחן אחד עמו.²²

20 על הזיקה בין ממון לכבוד ראו האמרה: "איי פאראס איי אונור", כלומר יש ממון יש כבוד (אלקלעי, עמ' 129); וברור דומה: "אל ריקו טודוס לוס טיינין פור סאבייז", כלומר הכול מחשיבים את העשיר כחכם (שם, עמ' 130). עשיר היה מוכן לשרך את בתו לתלמיד חכם מוכשר שעתידי לפניו בשל היוקרה והכבוד שרששו שדרות רחבות בחברה כלפי לימוד התורה וכלפי בעלי משרות רבות נכבדות.

21 שבת מוסר, קי ע"ד – קיא ע"א. בהמשך: "כשמבקר החזן ליחידי הקהל בשבתות וי"ט [=וימים טובים] אל יבקר לעשירים דוקא ולא לעניים", שם, קיב ע"א.

22 ר' יצחק מאגריסו, מעם לועז, במדבר, קושטא תקכ"ד, פ' במדבר, יג ע"ב.

לעתים קרובות סבל משלח ידם של העניים מתווית שלילית וירודה, דוגמת עיבוד עור, מלאכה שנודעה בצחנה הכרוכה בה. הכורח הכלכלי שחייב גם נשים לצאת לעבודה, במקרים רבים מחוץ לבית, הוסיף לזילות כבודן של נשים עניות. העוני נתן את אותותיו בכל מעגלי החיים של היחיד: בקשרי הנישואים, במידת ניידותו, במעמד האישה ועוד. העני סבל אפוא מהשפלה ומבידוד חברתי, לעתים גם מצד קרובי משפחה שגורלם שפר עליהם, ותחושות אלו ליווהו גם בשעותיו הקשות.²³ סבלם של המתרוששים והעניים היה כה רב עד שנמצאו יחידים שהתאבדו בכרם את המוות על חיי מצוקה ובושה.²⁴

3. ההוויה התרבותית

המקורות העבריים שהשתמרו מלמדים בעיקר על חייה של העילית הרבנית והכלכלית בקהילה ובמיוחד על ערכים, על אידאלים ועל נורמות התנהגות, בעוד ההמון כמעט שלא הותיר תיעוד כאשר לאורחות חייו, לתחושותיו ולמאוויו. מן המעט ששרד נראה בכל זאת כי המצוקה הקיומית התמידית ועמדת השוליים החברתית יצרו הוויה תרבותית ייחודית, שניתן להגדירה אולי תת-תרבות של עניים. אזוהרותיו של ר' אליעזר פאפו (1785–1828) לעניים מתארות כמעט את האופן שבו כילו את שעות הפנאי שלהם: "לא יהא מירשבי קרנות ולא יתעסק בשחוק הקוביאות ולא יהא בסוכאי יין שותה שכר כמנהג כמה עניים חסרי מדע שמכלים ימיהם לריק ושנותיהם לבהלה הולכים אנה ואנה בשווקים וברחובות קריה ובקרנות על מגן וכדי לפקח צערם מרבים בשתייה ומכלים ממון שאין להם ובאים לידי בויין".²⁵

ממקור זה ומאחרים עולה בעקיפין שאלת הזיקה בין עוני לבין עברה על מצוות הדת, המוסר ותקנות הקהלה. המציאות המשתקפת במקורות העבריים מורה כי יש לייחס חלק ניכר ממעשי העבריינות בתחומים מסוימים לשכבות הנמוכות בחברה היהודית. קיטוב כלכלי וחברתי, פיזור גאוגרפי ולחץ דתי גלוי ומוסווה מצד האסלאם גרמו להחלשת המשמעת

23 "הוא מן הנעלבים נבזה וחדל אישים וחכמת המסכן בזויה ודבריו אינן נשמעין". ר' אלעזר פאפו, פלא יועץ, ערך עניות, סב ע"א. ראו גם בדברי בעל שבט מוסר, יד ע"ג-ע"ד (יצוטט להלן בהערה 63). על בדירות בשעת האכל בניגוד למרחש בבתי העשירים ראו מעיל צדקה, קיו ע"ד. מציאות דומה משתקפת בפתגם העממי: "איל פרובי אי איל חזינו נ' פריינטים נ' אמיג, ובגוסה אחרת: יני פרוביס ני חזינוט נו טיינן אידה די לוס ריונוט" (לעני ולחולה אין קרוב ואין חבר; או: לחולים ולעניים אין עזרה מהשכנים), ראו אלקלעי, עמ' 131. קריאה שלא להתעלם מקרוב עני ראו למשל ר' יעקב כולי, מעם לועז, בראשית, קושטא ת"ץ, פ' לך לך, עח ע"ב.

24 כך למשל מספר דיבור, שהיה לרובו רוחו של מתאבד: "שנחנקתי עצמי בעבור החסרון שהיה קרוב לחופתי ולא היה בידי להוצאות החופה ובחתי מות מחיים מפני הבושה". אחר סיפר: "היה לי חובות ולא יכולתי לסכול ונתיראתי שמא הייתי בא להצטרות אחרים ובחתי מות מחיים ואכלתי סם המות", ר' אליהו הכהן, מנחת אליהו, שאלוניקי תקפ"ד, ו ע"ג-ע"ד.

25 פלא יועץ, ערך עניות, סב ע"א.

העצמית בעיקר בקרב ההמון.²⁶ ציבור רחב שנמצא בשולי החברה היהודית חש בזוי ומקופח מצד ההנהגה בעיקר משום שלא היה מיוצג באופן הוגן ולא שותף בהכרעות שונות.

להוויית העוני היה ממד נוסף והוא הקרבה לשכבות מקבילות בחברה הסוככת, לאורחות חייה ולתרבותן. תחושות הקיפוח והניכור ודאי הובילו רבים לקרבה תרבותית ואפילו פוליטית אל החברה הסוככת,²⁷ ואולי היו זרו להמרת דת, בעיקר בקרב אלו שציפו לשיפור מעמדם החברתי והכלכלי בעקבות צעד זה. מהגרים נשואים ורווקים שהגיעו בגפם לערים הגדולות וחסרו זיקה משפחתית מרסנת, היו אף הם מועדים לעבור עברות מסוימות. המצב הכלכלי הירוד הקשה על העניים לקיים את הוראות ההלכה ביחס לאיסור לעבוד בשבת ובמועד, לרכוש מוצרי מזון כשרים שהיו יקרים יותר מאחרים, להקפיד על צניעות ולהקדיש שעות ללימוד תורה. עיקר זמנם הוקדש לרדיפה אחר פרנסה או אחר פת לחם.²⁸ מן המקורות עולה בבירור עובדה נוספת. בשלהי המאה השבע עשרה וברבע הראשון של המאה השמונה עשרה נמצאה בקהילות רבות שכבה נרחבת של "עמי הארץ", שחסרו ידע יסודי ביהדות ומחמת בורות נכשלו בעברות רבות.²⁹ משפחות משכבה זו שלחו את

26 "כי אפי' [לן] קצת מהם שיכולים לתת לשליש ולרביע פרקו עול המס מעליהם ואשר אינם כ"כ [=כל כן] פריצים ואין ממירן אומרים נלך ונמסור כי הן עניים ואין להם נחלת שדה וכרם וברינים [כלומר, על פי הדין המוסלמי העות'מאני] פוטרים אותם", בעי חיי, חר"מ, עב, סט ע"ב.

27 כך למשל יהודים מן ההמון שיתפו פעולה עם אספסוף נוצרי, מוסלמי וינצ'ריים במהומות ובכיוה שנתלוו להתקוממות בכירה בחורף 1688, ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 351.

28 מקרה שאירע במצרים בסוף המאה השבע עשרה המחיש את היות העוני גורם נסיכתי לעבריינות: "על א"ניש] יאדני שעשה מעשה תעתועים שבא על אחות אשתו והיא נשואה והוליד ממנה בן ממזר [...] כאומרו שיצרו גבר עליו בהיותו שכור ובהיות מטתו סמון למיטת גיסתו כי קצר המצע מהשתרע [והפוסק מוסיף] שעניותא לא הניח מדה טובה לישראל", בית דוד, ב, חר"מ, ב, א ע"א = דבר משה, ח"ב, חר"מ, א, א ע"א. ר' אליהו הכהן ואחרים טענו כי חיי עוני הם הגורם לאבדן הכבוד העצמי והצניעות, להתנהגות מגונה ולעבריינות. העני הוא אפוא בבחינת חולה. על הרעיון "שהעניות והעשירות הם מדות מגונות באדם ומביאות לאדם לעבור על כל המצוות שבתורה", ר' אליהו הכהן, חוט של חסד, איזמיר תרכ"ה, כו ע"א. ראו גם שבט מוסר, ל ע"ב-ע"ד; ר' אליהו הכהן, מעיל צדקה, כו ע"א; מעם לועז, שמות, קושטא תצ"ג, פ' בשלח, קמג ע"ב – קמד ע"א. בכל אופן היו שהשתדלו לקיים אורח חיים יהודי למרות קשיי הקיום, ועל כך משבחם בעל שבט מוסר: שבט מוסר, לא ע"ב.

29 תמונה עגומה זו ניכרת במקורות: "עמי הארץ" מקלים במלאכה באמצעות גרים בשבת (ר' חיים בבבשת, שייך כנה"ג, אר"ח, איזמיר תל"א, קיו ע"ד) ונוהגים היתר ברחיצה ובנעילת סנדל בתענית אחר חצות היום (שם, קיח ע"ד). "במקומות הללו הן רבים עתה עם הארץ שאינם יודעים אפי' [לן] ק"ש [=קריאת שמע] ר"ח ברכות" (ר' אהרן אמאריליו, פני אהרן, שאלוניקי תקנ"ו, אר"ח, ב, ג ע"א), ובכלל שקועים בבצרות ועוברים עבירות. ראו למשל: מעם לועז, בראשית, פ' לך לך, עד ע"א; ר' יצחק מאגריסו, מעם לועז, במדבר, קושטא תקכ"ד, פ' מטות, קנא ע"א. לתיקונה של מציאות זו נועדה היצירה הספרותית העשירה שנכתבה בלאדינו החל בשנות העשרים של המאה השמונה עשרה, כפי שמעידות הקדמותיהם האפולוגטיות של הכותבים והמתרגמים.

לידיהן לעבוד כבר בקטנותם, ואלו נמצאו מנועים ומנועים מכל חינוך מסודר, באופן שמעגל העוני והבורות הנציח את עצמו ואולי אף התרחב.

ראוי לזכור כי לצד הדימוי השלילי היו לתואר "עני" משמעויות נוספות בעלות נימה חיובית: האחת, הנפוצה יותר, היא ביטוי הצטנעות המשמש בחתימת איגרת או תשובה של חכם; והאחרת היא כינוי לציבור נתינים פשוטים וחסרי מגן. לשניהם מקבילה בחברה העות'מאנית.³⁰

ד. העניים בקהל

נוסף על העול הכלכלי שהטילה אוכלוסיית העניים על הציבור, היו לקיומם ולנוכחותם השלכות על תחומים שונים בחיי הקהל. להלן אבחן את המתח החברתי, ששרר בקהילות היהודיות עד ראשית המאה התשע עשרה ואעמוד על המאבקים בשאלת שיתופם בהנהגה.³¹

הריכוז החברתי עורר מתחים בין המעמדות, ואלו חרפו עם ההתרחבות הכלכלית שהגדילה את הפערים בחברה היהודית. האוטונומיה היחסית, שלה זכו יהודי האימפריה העות'מאנית, הותירה את עיצוב אופייה של ההנהגה העצמית ואת קביעת נוהלי המס להכרעת הקהל ופתחה פתח למחלוקות שבהכרח ביטאו אינטרסים מעמדיים. ואכן, חלוקת נטל המס וגבייתו היו מן העניינים השנויים ביותר במחלוקת, שכן בהם בא לידי ביטוי מרכיבי ניגוד האינטרסים בין עניים לעשירים. בין התופעות הקשות שעליהן אנו שומעים ואשר עוררו התמרמרות וטינה, היו הסגרת עניים לשלטונות בעוון אי-תשלום מס, קביעת תקרות מס נמוכות והתחמקותם של יחידים עשירים בדרכים שונות מתשלום למשל באמצעות השגת פטורים אישיים.³² ניגוד האינטרסים בין עניים לעשירים החרף בעיקר בעת משבר

30 עני בתורכית פְּקִיר (רבים פְּקִראא). השור ג'יניאר, אנשי שוליים, עמ' 133–137. ג'יניאר עמד גם על הסתירה בין הדימוי החיובי המשתקף מן השימושים הללו לבין מעמדם האמתי של עניים בחברה העירונית. ראו לדוגמה חתימת יהודי ח'אצ'בי שבאסטנבול בעתירתם לסולטאן כנגד ראש קהל תקיף, ארכיון בתי הדין השרעיים באסטנבול (Hasköy Şer'iyye Sicilleri, vol. 13, p. 17), יג, עמ' 17.

31 להרחבה בנושא זה ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 142–146, ושם מראי מקום למקורות ולספרות המחקר.

32 בנושא זה ראו שם, עמ' 146–147. דברים על התנהגות העשירים בענייני המיסוי ראו במקור שנכתב כנראה באיזמיר ברבע הראשון של המאה השמונה עשרה: "ובפרט בגול של רבים כגון בענין המסים שאינו נזהר לשלם חוקו [...] וכמה בני אדם חלושי כח הממון אין להם כדי פרנסתן ויש להם טיפול גדול שופכים דמם ומביאים אל המס ואל הכר'א חלבם ודמם [...] ויבא העשיר הבליעל והנבל [...] הנה זה מחלל השם בפרהסיא] [נדורש בכל זאת חלק בשררה] [...] כי גובי המס גם המה ראשי תגנינים אכזרים וסובכים ברחובות קריה [...] עד שמוסרים אותם בידי נכריים] על המסיים] והמויות", חמדת ימים, א, קסג ע"ג-ע"ד. לתיאורים קשים של אופן הגבייה האכזרי בצפת בשלהי המאה השש עשרה

כלכלי והכבוד עול המסים. בין הנושאים שהיו שנויים תדיר במחלוקת היו שאלת הגבייה הפרוגרסיבית וחלוקת עול מסים בלתי סדירים לפי ממון או לפי נפשות, קביעת תקרות גבייה, פטור עניים ותלמידי חכמים והטלת גאבילות.³³ במציאות זו נחלשה הסולידריות בין חברי הקהל.³⁴

טיכם של המקורות שבידינו מקשה עלינו לשחזר את תחושותיהם ואת עמדותיהם של בני המעמד הבינוני והנמוך. הד לקולם מצוי בסוגות ספרותיות עממיות – סיפורים, שירים ופתגמים – שאינן קלות לשימוש כמקור היסטורי, בפרט בהתחשב במצב המחקר. במקורות אלו המעמדות הכלכליים ובעיקר העימות ביניהם הם מן הנושאים הרווחים ביותר. תמר אלכסנדר-פריזר אף טוענת כי עימות זה מאפיל על שאר העימותים הנידונים בספרות.³⁵ לדידם של מספרי הסיפורים אין הניגוד בין עני לעשיר מתמצה ברכוש אלא הוא מתבטא אף בתכונות אופי: העשיר מצויר כקמצן, קשה לב ומנוכר ולעומתו העני כאיש תם, נדיב, טוב לב ואדוק במצוות. דמות סטראוטיפית נוספת, וכדרך כלל נלעגת, היא זו של המתעשר. מוטיב קבוע נוסף הוא קנאת העניים באלו שגורלם שפר עליהם והתעניינותם במתרחש בבתי האמידים, המרווחים והשופעים כל טוב.

בספרות הרכנית נותרו בעיקר רמזים ועדויות עקיפות להלכי רוח אופוזיציוניים ולביקורת נגד החוגים המנהיגים. בין אלו יש לציין חכמים והוגים בעלי קו חברתי מודגש, כדוגמת ר' אליהו הכהן מאיזמיר.³⁶ רבים מהחכמים מילאו פיהם מים בראותם קלקלות

ראו: "אגרת חוות קשה", בתוך מ' פכטר, מצפונות צפת: מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה ה־ט"ו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 94–107 שורות 40–194.

33 עד כדי כך שהיה מי שטען כי היעדר האחדות והשנאה ההדדית, מחלוקת ופירוד לבבות הם הגורמים למצב הקשה ומעכבים את ביאת המשיח (חמדת ימים, א, קעח ע"ב–ג).

34 מ' רוזן, בנתיבי הים התיכון, חל אביב תשנ"ג, עמ' 166. בהתייחסה לקהילת שאלוניקי במחצית השנייה של המאה השש עשרה טענה רוזן כי הסולידריות בין חברי הקהילה הייתה כזו המתקיימת בין חברי קבוצת מינוט המתגוננת מפני סביבתה, יותר מאשר סולידריות של חברי ארגון המתאגדים נוכח ארגונים אחרים. בהקשר זה מעניינת גם עדותו של ר' משה אלמושינו המספר על מתחים בין עניים ועשירים ובתוך המעמדות עצמם: M. Almosnino, *Crónica de los Reyes Otomanos* (ed. P. Romeu Ferré), Barcelona 1998, p. 184.

אלכסנדר-פריזר, עמ' 101–105.

36 בהמשך יובאו הפניות לדבריו. על המגמה הסוציאלית בכתביו ועל זיקתו ל"ספר חסידים" ראו: ש' רוטס, ר' אליהו הכהן מאיזמיר, יבנה ב (ת"ש), עמ' קסו–קסח. מר אברהם הטל הפנה את תשומת לבי למאמר רחב היקף על אודות חיבורו של רב, מקובל ודרשן זה – "מעיל צדקה": A. Cronbach, "The Me'il Zedakah", *HUCA* 11 (1936), pp. 503–567; *HUCA* XII–XIII (1937–1938), pp. 635–696; *HUCA* XIV (1939), pp. 479–558. לטענות ולביקורת על המצב ראו: שער יהושע, חר"מ, סט, מז ע"ב; שם, ע, מט ע"א; מגן גבורים, י"ד, כג ע"א–ע"ב; משאת משה, ג, חר"מ, לו, ק"ז ע"ד; חמדת ימים, א, קסג ע"ג–ע"ד. על קנאה בעשירים ראו למשל פלא יועץ, ערך עניות, סב ע"ב.

משום שהיו קשורים בשכבה המנהיגה בקשרי משפחה והיו תלויים בה לפרנסתם.³⁷ עדויות למתח חברתי מצויות גם בספר "חמדת ימים" שהתחבר ככל הנראה באיזמיר בשנות העשרים של המאה השמונה עשרה. הדברים הקשים שהובאו בו – גם אם אינם מקוריים – הולמים את המציאות המצטיירת במקורות אחרים מתקופה זו.³⁸

השירה העברית בת הזמן שימשה אף היא כלי לביטוי ביקורת חברתית ומוסרית. דוגמאות לכך מצויות בשיריהם הביקורתיים של ר' ישראל נג'ארה בקובץ "משחקת בתבל" ובמיוחד באלו של ר' מנחם די-לונזאנו בקובץ "שתי ידות". לונזאנו מקונן על הפיכת העושר לערך מרכזי ועל מעמדם הירוד של חכמים ולומדים ומבקר בחריפות את העשירים על סגנון חייהם הפזרני ועל הימנעותם מנתינת צדקה.³⁹ כיוכל שנים אחריו התמרמר ר' משה יהודה עבאס על עוולות חברתיות קשות בקהילה ששמה לא פורש: "ולוקחים הנכסים מיתומים ומנשים לכל נכסי מלוגם [...] ועניי בני עמי כלואים בתוך ביתם וכל אחד בעוגם והם יאכלו וישתו דם מרודים [...] בעת ישבו ללקט את כרגם [=גביית הג'ייה] לאיש עשיר בראש עמים ישימון סחי מאוס ישימון דל ונרגם ועין חמלה יסירון מלבכם ולא יטו לאזנם כם כשאגם".⁴⁰

קשה לקבוע אם כמאה השבע עשרה ניכרה מגמה מתמשכת של החרפת היחסים בין המעמדות, בהשוואה למאה הקודמת, ודומה כי מדובר באפיזודות זמניות שהושפעו מתמורות במצב הכלכלי. כמאה השמונה עשרה נוספה על המצוקה הכלכלית הגוברת

37 ש' שטובר, "על דבר המוכסין אשר במצרים: יהודים בעסקי החכירות של מצרים העות'מאנית", פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 76–82.

38 בהם כתיב ר' אליהו הכהן וחקנות ר' חיים אבולעפיא. ישעיה תשבי הראה כי ב"חמדת ימים" הועתקו קטעים מספרו של המוכיח ר' לייב פוחוריצר "דברי חכמים" תוך השמטת פסקות הנוגעות להוריה המזרח אירופית. בכל אופן ברור כי הביקורת החברתית נראתה רלוונטית דיה כדי להיכלל בספר. על תוכנות מסוג זה בחיבור "חמדת ימים", ראו י' תשבי, נתיבי אמנה ומינות², ירושלים תשמ"ב, עמ' 134–136. דברי ביקורת חריפים, דומים לאלו של ר' אליהו הכהן מאיזמיר, הביע מוכיח אשכנזי אחר, ר' אפרים לונציץ. ציטוטים רבים מדבריו הובאו אצל בן-ששון, עמ' 90–110, ועוד ראוי לבדוק בפרוטרוט כמה מדבריו צוטטו ב"חמדת ימים".

39 "הכל אומרים זה הב לזהב [...] אבל ברבות תשוקה לנכסים תשוקה לתעודה נעור. מתי מספר נער יכתבמו בתורה מחזיקים גם בעשירי", שתי ידות, טובה תוכחת, קלד ע"ב. דברים בגנות העשירים מצויים גם בשירים אחרים שלו, למשל שם, קלה ע"ב – קלט ע"ב. במקום אחר הוא מתוודה על שנאתו לעשירי היהיר, שם, קמא ע"א. גינויים לעשירים ראו גם בספר תוכחות מוסר לר' עזרא הבבלי, קושטא תצ"ה. לדוגמה נוספת מן השירה העברית שעניינה קמצנות העשירים יחסם לעניים ראו ט' בארי, "עולמו של יוסף בן אברהם הלוי: חזן מדמשק באמצע המאה השש-עשרה", ספונות ככ (תשנ"ט), עמ' 259, 270–271.

40 גם כאן לפנינו אנשים שאינם בשורה הראשונה של החכמים ואינם מזוהים עם הממסד: M. Wallenstein, "A Poem by Mosheh Yehudah 'Abbas", *Journal of Semitic Studies* 1 (1956), pp. 166–171. בשיר קדום יותר: ר' ישראל נג'ארה, משחקת בתבל, צפת שמ"ז, ג ע"א–ע"ב. צבירת עושר ופיוורו על חפצים ובגדים יקרים נזכרים גם בהמשך דבריו ומשמשים מוטיב חשוב ביצירות רבות.

תחושת סגירות ובידוד גוברת מצד החברה המוסלמית הסובבת. את הופעתה המתודשת של הביקורת החברתית והמוסרית בשלהי המאה השבע עשרה ניתן לייחס לא רק להחמרת המצב הכלכלי, כי אם גם להתחזקות מעמדם וכוחם הפוליטי של החכמים. החברה היהודית העירונית הושפעה אף מן המתרחש בסביבתה, ודי אם אזכיר את המתח החברתי ששרר באנטוליה בשלהי המאה השש עשרה וברבע הראשון של המאה השבע עשרה.⁴¹

מתיחות שררה גם בין ציבורים מסוימים בחברה היהודית – לאו דווקא עניים – לבין החכמים, ובעיקר אלו מביניהם שהיו בעלי משרות במגננון הקהלי. על פי רוב זכו החכמים ולומדי התורה להערכה ולכבוד, אך נראה כי לא מצד הכול. סיפורים מטיפוס "אלוקים אוהב לב" רומזים למסכת יחסים שאינה נקייה מרגשות שליליים.⁴² בסיפורים אלו חמימתו של היחיד הפשוט והבלתי מלומד היא זו שרצויה ומתקבלת בשמים, בעוד החכם, בעל התפקיד הרשמי, מתגלה כמי שאינו כאמת חכם אלא ידען חסר רגש. ייתכן כי למתח בין הקבוצות יש לקשור גם את ההסכמות שניתקנו בקהילות שונות בשלהי המאה השש עשרה נגד מינוי מרביצי תורה.⁴³ העובדה שלומדי תורה היו פטורים ממסים ונהנו מתמיכה כספית עוררה התמרמרות וקנאה והעיכה על מערכת היחסים בין יחידים וקבוצות בקהל.

המתחים והמאבקים החברתיים בקהילות הגדולות שימשו קרקע פורייה להתפרצות השבתאית ויש בהם כדי להסביר במקצת את התפשטותה המהירה של האמונה השבתאית. די אם נזכיר בהקשר זה את עדותו של ההולנדי תומס קונן על אודות ציפיותיהם של המאמינים העניים לחלוקת נכסי הכופרים העשירים.⁴⁴ בספרו על התנועה השבתאית ציין גרשם שלום את הרקע החברתי להתפרצות התנועה ולהצלחתה העצומה ועמד על המתאם בין מעמד חברתי לאמונה. הוא הציג את ההמון כמאמין בשכתי צבי ומולו את ההנהגה ואת העילית הרכנית ככופרות כמשיחיותו. מאוחר יותר נטה שלום לשלול את ההסבר הכלכלי-חברתי. עמדה מאוחרת זו נשענה ככל הנראה על הנחות מוטעות לגבי מצבם של יהודי האימפריה, וכעת נראה כי יש לשוב ולבחון בכובד ראש את הסברה כי בימי השיא שלה נישאה התנועה השבתאית בראש ובראשונה בידי המוני עניים וחכמים שכדרך כלל לא נמנו עם השורה הראשונה, וכי בתנועה השבתאית יש משום ביטוי למחאה עממית רחבה נגד

41 ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 13, 355.

42 כפי שהביאה ת' אלכסנדר, "אלהים אוהב לב": לחקר הסיפור העממי הספרדי-יהודי, בתוך י' בן עמי (עורך), מורשת יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 296–302; אלכסנדר-פריור, עמ' 222–231.

43 עוד על המתח בין הציבור לחכמים ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 355–357.

44 ת' קונן, ציפיות שורא של היהודים כפי שהתגלו בדמותו של שכתי צבי, תרגמו א"א לאגביר רא' שמואלי, י' קפלן מבוא והערות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 70. לציטוט מדבריו נתן העזתי נגד העשירים הקמצנים, מתנגדי שכתי צבי, ראו ג' שלום, שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א–ב, תל אביב תשי"ז, עמ' 5, 629.

מציאות פוליטית וכלכלית קשה באמצע המאה השבע עשרה וציפייה למנהיג משיחי-אידיילי. במובן זה דמתה השבתאות לכתות מוסלמיות הטרוודוקסיות בנות הזמן.⁴⁵

בקהילות היהודיות הספרדיות שבלבנט נגזרה עמדתו החברתית והפוליטית של היחיד מן הסטטוס האישי שלו, אשר מרכיביו היו יחס משפחה, עושר ויכולת לתרום לציבור. הנהגת הציבור היהודי הייתה אפוא נתונה בידיה של עילית מצומצמת למדי. במערכת זו היו חסרי הרכוש משוללי כבוד ומחוסרי השפעה, שכן הזכות לבחור, להיבחר, להצביע ולהשפיע נמנעה ממי שלא שילם מסים, אלא אם היו אלו חכמים בעלי מעמד בקהל. ערכי החברה היהודית ושיטת ההנהגה הנציחו למעשה את שלטונם הכמעט בלתי מעורער של העשירים ומקורביהם. האינטרסים של שכבת החכמים הגבוהה, המקושרת למשפחות העשירות בקשרי משפחה ובתלות כלכלית, היו זהים לאלו של מיטיביהם, וכך נמצאה למעשה ההלכה, בהתאם לפרשנותם של החכמים מחוג זה, מסייעת לעשירים ומחזקת את מעמדם.

תביעת העשירים להנהיג את קהליהם נתמכה בידי מרבית פוסקי המאה השש עשרה והשבע עשרה שנוקקו לשאלה. כמה מן הנודעים שבחכמי המאה השש עשרה התוו מעין אמנה חברתית שהסדירה את היחסים בציבור היהודי. את החברה נהגו לרמות לגוף המורכב מאברים מנהיגים – ראש, פנים – ומאברים מונהגים – אחוריים, רגלים – ודרשו מכל אחד להכיר את מקומו ואת מעמדו ולנהוג בהתאם. העשירים הם הראויים להנהיג ותמורת השררה הם מחויבים להחזיק את הקהל ולתמוך בענייניו. העניים מצדם נדרשים להביע את תודתם בכניעה ובציות מוחלט לראשים. דברים נחרצים על חובת הקטנים להישמע לגדולים השמיע ר' משה אלמושינו משאלוניקי באחת מדרשותיו החשובות:

כשאלופנו והם הגדולים הם מסובלים ונשואים על הקטנים שסובלים אותם הקטנים כראוי אז אין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחובות קריה והם ראויים שיאמר עליהם אשרי העם שככה לו אשרי העם שה' אלהיו כי בהיות ככה לעם ההוא שהם בשלום הנה באמת ה' הוא אלהיהם ומשגיח בהם בפרטות וכמו כן ראוי שהגדולים והם העשירים יהיו מסובלים ונשואים [מ] משא העניים והאכזרנים במסים וכארנוניות עליהם שאין ידם משגת.⁴⁶

45 למראי מקום בעניין זה ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 354. לדין נרחב ברקע ובגורמים להתפרצות השבתאות ראו ברנאי, עמ' 15–68.

46 מאמץ כח, הדרש הראשון, טו ע"ב. בדרשה אחרת מצטט אלמושינו אחת מהסכמות היסוד שותקנה בשנת ש"ך. ההסכמה קבעה "שהקטנים יהיו נשמעים אל הגדולים ויחלקו להם הכבוד הראוי ויהיו סרים אל משמעתם בעניני הנהגת הקהל", מאמץ כח, הדרש העשרים ושניים, קעו ע"ב. לדבריו מותנית השראת ההשגחה האלהית בקיום סדרי הקהל. החריפות הרבה שבה מנוסחים הדברים נובעת כנראה מציאות הזמן והמקום: קהילה גדולה, פעילה, תנועה בלתי פוסקת של מהגרים, צמיחה כלכלית

התקוממות והתנהגות מרדנית נתפסו ככפיות טובה מחוצפת ובלתי מתקבלת על הדעת, והפוסקים השמיעו נגדן דברים בוטים ביותר. כך למשל ר' שמואל די מדינה, מגדולי חכמי שאלוניקי במחצית השנייה של המאה השש עשרה:

שלבי יחיל בקרבי ועגמה נפשי על בעלי כיסי' [ש] שבמקומנו זה עיר שאלוניקי יע"א [=כוננה עליון אמון] שתלי"ת [=שתהלות לאל יתברך] הם יראי ה' וחושבי שמו ועושים חסד עם בני ישראל העניים אשר אין ידם משג' [ת] להציל עצמם מעול מלכות הנוגע להם והם הבעלי כיסים פורעים בשבילים ויש מן העניי' [ש] שהם כפויי טוב' [ה] ואינם מכירים ערכם ולא ד(א)י שאינם פורעים כסף גולגלתא משלהם אלא שמכניסים עצמם במקום שאינו מקומם ורוצים להזיד ולדבר בגרון נטוי על הבעלי כיסים ולפעמים בזרוע רמה נגד מי שרוצה ומבקש זכותו בדין כדי לסייע למכירה וזה עול ותועב' [ה] בעיני אלהים ואדם ומפסידים סדר והנהגת העולם.⁴⁷

חריגה של ההמון ממקומו הראוי סופה תוהו וכוהו חברתי.⁴⁸ למעלה משנות דור אחרי ר' משה אלמושינו, ר' שמואל די מדינה ואחרים, יצא גם ר' חיים שבתי, גדול חכמי שאלוניקי באותה עת, בתקיפות רבה נגד תביעת ההמון להשתתף בהנהגה. הוא הגן על הנהוג הקיים בטענה "שהרי רוב ענייני הצבור הם בהוצאות ופרעונות". לדבריו הפכה ההתקוממות להתנהגות מקובלת בקרב ההמון.⁴⁹ דברים נחרצים אלו, לא מנעו מחכמים אחרים להביע דעות שונות ונראה כי במהלך המאה השבע עשרה נחלשה מעט תמיכתם החד-משמעית של בעלי ההלכה בזכות העשירים להנהיג, ככל הנראה נוכח התמורות החברתיות. לפי שעה אין ידוע לנו על זיקה בין השתייכות מקצועית להשגת עמדה בפוליטיקה הקהילתית הפנימית,

ההתבססות. על השקפותיו החברתיות של אלמושינו, ראו מ"צ בניה, משה אלמושינו איש שלוניקי, תל אביב תשנ"ו, עמ' 36–45. ההסכמה מצוטטת שם, עמ' 35.

47 ש"ת מהרשד"ם, חר"מ, תכא, רצו ע"ד.

48 ראו על כך בהרחבה בדבריו לעיל. בפירושו לפסוק "יהי בימי שפוט השופטים" מדגיש ר' משה אלמושינו את ההשלכות המסוכנות שיש לביטול הסדרים החברתיים, ומשליך את מציאות זמנו על הכתוב: "לומר שהפחותים היו שופטים את הריינים שלא כראוי להיות הריינים טובים [...] על כן היה רעב בארץ [...] אמר הכתוב שבעבור רוע ההנהגה והעדר סדר ההמון אשר שחו בגדולים והשופטים בצדק פיהם אשר לא כדת היה רעב בארץ עד שעל כן אנשי הארץ הפרטים איש כל הישר בעיניו יעשה כי לא היו נשמעים למנהיגי הארץ ושופטיה בהיות ההמונים שופטים אותם. וספר שנמשך מזה שהלך איש פרטי עשיר גדול לגור חוצה לארץ ויצא מארץ ישראל לרוע ההנהגה שאם לא היו מונהגים כראוי לא היו העשירים נבדלים מתוך העניים בזמן הרעב [...] לרוע ההנהגה הכוללת", ר' משה אלמושינו, ידי משה, שאלוניקי של"ב, דות, א.א. הדברים מתארים למעשה מאורעות המתרחשים בימיו בקהילי שאלוניקי.

49 "והן אמת כי מתחלואי הארץ הזאת שמתקוממים דלת העם לעשר' [ת] כאש' [ת] מלאם לכם ואין מוחה וגם יש אנשי' [ש] מכני עיניו אשר מגדילי' [ש] המדור' [ה] ושמי' [ש] לאיד חבריהם", תורת חיים, ג, לד, נא ע"א–ע"ב. היצטוט בנוף הטקסט לקוח מתוך תורת חיים, ב, מ, קכז ע"ג.

קודם לידיעות המתייחסות לאיזמיר במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, אז תבעו גילדות האומנים היהודיות כוח פוליטי.⁵⁰

הקהלים נוהלו אמנם באמצעות גופים מנהיגים, אך עניינים מסוימים, דוגמת אישור הסכמות, היו נתונים להכרעת משלמי המסים. עקרון הכרעת הרוב היה מקובל על הכול זה מאות שנים, אך מהותו וטיבו של "רוב" לא נקבעו ובכך נפתח פתח למחלוקות רבות בקהלים. כמצופה, התנגדו העשירים נחרצות להכרעה של רוב קולות, ותבעו לצמצם עיקרון זה לרוב מיוחס – רוב בעלי ממון, ובלשונם "רוב בניין" – או לפחות לרוב מבין היחידים משלמי המס.⁵¹ הציבור הרחב ביקש להחיל את העיקרון באופן מוחלט ולקבוע כי רוב הוא "רוב מניין". ריבוי המקרים שבהם מצאן עצמם עשירים מעטים מול התנגדות של רוב מספרי חייבו את גדולי הפוסקים באימפריה העות'מאנית במאה השש עשרה להכרעה עקרונית בנושא. במחצית השנייה של המאה השש עשרה ובמאה השבע עשרה התקיימו גישות שונות בשאלת שיתוף העניים בהנהגה, מהן עסקו בבעלי זכות ההשתתפות ומהן כטיב הנושאים העומדים לדין ציבורי:

א. הכול שווים בכל הנוגע להכרעות ציבוריות "וצריך להקשיך אחר רוב דעות הקהל", ואפילו אם המיעוט "הם יותר חכמים ועשירים".⁵²

ב. כל עניין הקשור לממון יש לנהוג בו לפי רוב ממון דווקא. קביעה זו, המסתמכת על פסיקה של הרא"ש, נתונה לפירושים שונים, שכן כמעט כל נושא עשוי להיכלל בהגדרת

50 לגבי איזמיר והשינוי שחל בה ראו בן-נאה, "קווים לתולדות החברה היהודית באיזמיר בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט", ציון מז (תשמ"ב), עמ' 69–76. המחקרים הקיימים בנושא עמדות חברתיות ומעמד העניים אינם מספקים: א' בשן, "התמודדות חכמי הספרדים להשגת צדק חברתי", בתוך "בן-ששון (עורך), חברה והסטוריה, ירושלים תש"ם, עמ' 103–124; הניל, "עמדותיהם של חכמי שאלוניקי במאות הט"ז–י"ח בעימות על רקע משקלו של מיעוט עשירים בהכרעות ציבוריות", ממזרח ומערב ב (תש"ם), עמ' 27–52; אלון; הניל, "סמכות ועוצמה בקהילה היהודית", שנתון המשפט העברי ג–ד (תשל"א/2), עמ' 7–34; A. Namdar, "The Rule of the Majority and the Rights of the Minority in the Balkan Communities in the 16th Century", *Israel Yearbook on Human Rights* 10 (1980), pp. 299–322.

51 במקרה קיצוני הייתה אף עמדתו של יחיד שקולת ומכרעת. כך לדוגמה בשאלה העוסקת בבורן: "וראובן הנו"כ[ן] היה מקדמת דנא הוא ואבותיו עיקר פני העיר ומנהיגי פרנס ממנה [!] העיר היה עיקר שבכולם ועפ"י [ועל פיה] היה כל דבר שבקדושה [...] שהוא היותר עשיר מכולם ופרע מס כנגד כלם [!] [...] וההמון [!] העם לא יוכלו לעשות עליו רוב", תורת חיים, ב, מ, קכח ע"ב.

52 בתשובה לשאלה שעניינה מחלוקת בין קהל לפורשים ממנו לגבי הבעלות על נכסי ההקדש, הדגיש ר' אליהו מזרחי את עקרון הכרעת הרוב בכל ענייני הקהל, בכלל זאת תקנות והסכמות, הקדשות וכיצא כזה, ראו שו"ת רא"ם, נג, עד ע"א ואילך. עוד בעניין הכרעת רוב נפשות ראו: זקן אהרן, קמג, עט ע"ב; שו"ת מהר"י באסן, ב, ב ע"ג. מחברים אלו הם ממצא רומניוטי ואפשר שגישתם אופיינית לקהלי הרומניוטים בבירה וליהדות ביוניון בכלל.

דבר "הנוגע לממון", אפילו מינוי בעלי תפקידים.⁵³ בין הדוברים הכולטים שצידדו בגישת הרוב המיוחס היה ר' שמואל די מדינה: "כי בכל סדר והנהגת הקהל לא נתן מן הדין אלא לבעלי כיסין הפורעין" [...] למדנו שמה שאמרו לעולם רוב הוא רוב טובי העיר בעלי כיסים ואפילו הם מיעוט הקהל [...] ששורת הדין נותן שבכל דבר מצרכי הקהל על הבעלי כיסין ליטפל ולהשגיח[תן] בכל העניינין" [...].⁵⁴ בהידרשו לשאלה "אם יש לילך אחר רוב הצבור בלי השקפת אל בחינה אחרת מחכמה עניות עשירות או אם ראוי לילך אחר רוב בעלי כיסין אפילו אם יהיה שאר העם רבים מהם במנין ראשים", השיב מהרשד"ם:

וכבר דרשתי לרבים כי תורחגו הקדושה קורא לעשירים פנים [...] נמצא [א] שאם העשיריין [...] הם פנים שאר העם הם אחורים ואין האחורים ראויים להיות מנהיגים לפנים [...] שחמשה או עשרה אנשים חשובים עולים לאלף בין מצד החכמה ובין מצד העושר כי העושר קרוב למעלת החכמה [...] דרוב מנין לאו המון העם קאמר.⁵⁵

גם במאה השבע עשרה נמצא מי שדגל בעמדות אלו וכך למשל כתב ר' יהושע בנבנשת מאסתנבול: "אבל כשהמעוט הוא חשוב והם רוב ממון אזלינן בתר רוב בנין וכדכתב הרב מהרשד"ם [...] למדנו מדבריו שבתקוני הקהל העשירים הם העיקר והטעם שהם המעמידים העם בפרעון המס שבזה יש לנו חיות בין האומות".⁵⁶

ג. ר' יוסף מטראני, גדול חכמי אסתנבול בשליש הראשון של המאה השבע עשרה, פיתח את הגישה השנייה ופירש את דברי הרא"ש בצורה מרחיבה. לשיטתו, כל המשלם סכום מס כלשהו נחשב למניין משום שלגביו גם זה סכום משמעותי: "אבל אותם שפורעים מס כולן

53 קריטריון זה נקט לראשונה ר' אברהם די בוטון: "הכל הוא נוגע לממון ואזלינן בתר רוב ממון" אף במינוי חזנים ופרנסים, ראו לחם רב, ב, א ע"ג. ר' חיים שבת, גדול חכמי שאלוניקי במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה סבר גם הוא כי העשירים הם המבינים והראויים להנהיג בשל שיקול דעתם ולא רק בגלל העובדה שהם משלמי המס, ראו: תורת חיים, ב, לט, קכה ע"ג ואילך; שם, מ, קכח ע"ג. עמדה דומה השמיע עמיתו, ראו מגן גבורים, יר"ד, יב ע"ב ואילך.

54 שו"ת מהרשד"ם, חרי"מ, תכא, רצו ע"ד. גישה מתונה ומצמצמת יותר נקט בן זמנו, ר' יצחק אדרבי, שעל פיה במה שאינו עניין ממוני מובהק יש ללכת לפי רוב דעות ללא זיקה למעמד כלכלי, ראו דברי ריבות, סח, כט ע"ג–ע"ד. במקום נוסף הוא אומר: "ידוקא כשהחרם הוא על עסקי ממון אזלינן בתר רוב ממון [...] ובנדון דידן במנוי פרנסים אין כאן עסק ממון ולכן אזלינן בתר רוב דעות אף אם יהיו המועטים עשירים וכמו שכבר כתבתי. ולא זו לבד שרשאין הרוכ לבטל החרם אלא שגם המיעוט חייבים להמשך אחריהם", שם, רכז, ק"ו ע"א. אפשר שכך גם דעת ר' יום-טוב צהלון שפסק כי "אין המס תלוי להסכים בו לעשות תקנות אלא בהסכמת בעלי כיסין הפורעים אותו", אך לא בעניינים אחרים שבהם קובע רוב נפשות, ראו ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות החדשות (מהדורת י' בוקסבוים), ב, ירושלים תשמ"א, קפט, קנג ע"ב.

55 שו"ת מהרשד"ם, או"ח, לו, כ ע"ג – כא ע"ב. על שיטתו בעניין שלטון העשירים ראו אלרון, עמ' 260–262. לעמדות חכמים במזרח אירופה בעניין עושר ועשירים ועמדות העניים בשאלת ההנהגה והמתח החברתי ראו בן-ששון, עמ' 75–110, 229–253.

56 שער יהושע, ב, חרי"מ, פט, קלה ע"א–ע"ב.

שוין העשיר בעושרו והעני ממנו בעניו דלפום גמלא שיחנא וכ"כ [=וכמו כן] יזהר אותו העני על פרוטה שלו כמו שהוא נוהר העשיר בדינר שנוגע לחלקו.⁵⁷ במהלך הזמן ניכרת התחזקות מגמה "דמוקרטית", המצדדת במתן קול שווה לכל משלם מס, ובשלהי המאה השבע עשרה התקבלה גישה זו גם בשאלוניקי.⁵⁸

ה. ההתמודדות עם העוני

קשה היה להימלט מן העוני ורבים התנסו בו בשלב זה או אחר של חייהם. עניים נראו ככל מקום, וכל אדם ידע באיזו קלות ניתן להידרדר ממעמד כלכלי יציב ואיתן לעוני מרוד. את ההתמודדות ניתן לבחון הן במישור המחשבתי התאורטי שעניינו הסברת מציאות העוני, הן במישור המעשי היום-יומי כפי שהוא מתבטא בטיפול בנוזקים הרבים. הקמת מוסדות והעמדת מנגנונים לעזרה וסיוע מעידות על ראיית העוני כתופעה חברתית בסיסית, כשמטרת העשייה אינה מיגורו אלא סיוע לנצרכים ביותר לשרוד.

1. התמודדות מחשבתית

כמו שכניהם המוסלמים והנוצרים, האמינו גם יהודים כי המציאות נמצאת בהשגחת האל ומתנהלת על פי גזרתו. לא כל העניים קיבלו את מצבם בשוויון נפש, וביניהם היו מי שהתמרמרו על מר גורלם, וביקשו להבין את תכלית העוני ואת סיבת החלוקה הבלתי צודקת של המשאבים הכספיים.⁵⁹ לשאלות אלו נזקקו גם הוגי דעות, פרשנים ודרשנים, אם כבירור תאולוגי תאורטי ואם כמענה לתלונות ההמון.

הספרות העממית העוסקת ביחסי עניים ועשירים ובתהפוכות הגורל משקפת את מציאות החיים הקשה, ללא כחל ושרק, אך עם זאת היא מציירת מצב בדיוני, בלתי אפשרי, המשקף את רצונותיהם ואת רחשי לבם של העניים המדוכאים, את התמודדותם הרגשית עם העוני ואת שאיפתם להיחלץ מן המצוקה החומרית – משאלה שהעניים עצמם ידעו כי לא תתגשם אלא בדרך פלאית.

בין הסיפורים הטיפוסיים מצוי זה שנושאו הוא עני שעל אף המאמצים להעשירו נותר בעוניו.⁶⁰ סיפור זה – כרכים אחרים שהומחזו גם בתאטרון הצלליות התורכי, הקרהגוז – נועד להחליש ולדכא את הרצון בניידות חברתית ולשמר את יציבות המבנה החברתי. בסיפור העממי שנושאו התמודדות בין עני לעשיר בא בדרך כלל העשיר על עונשו והוא מתרושש וסובל, בעוד העני החלש מנצח ויוצא נשכר. כך שימשו סיפורים אלו לא רק אמצעי מנחם ומשעשע, אלא גם אמצעי פורקן ושסתום ביטחון למגמות שאיימו על היציבות החברתית.⁶¹

דרשנים ופרשנים נדרשו במשך הדורות להסברת העוני. הם עשו זאת בעיקר כמענה לשאלות הציבור וכחלק מהניסיון להקהות את עוקצה של המתיתות החברתית באמצעות תורות מפייסות שהסבירו את קיומם של הפערים. למותר לציין כי למתן משמעות לעוני ולסבל נודעת חשיבות רבה בהיות פעולה זו גורם מרכזי ביציבות החברה ובחוסנו הנפשי של היחיד הנאבק על קיומו היום-יומי. בכקשם לחזק את אחדות החברה היהודית, העלו טיעונים פייסניים שהדגישו את ההזדקקות ההרדית של כל בעלי התפקידים והמעמדות. לפי התפיסה האורגנולוגית החברה היא גוף אחד שלכל איבר בה חשיבות וערך משלו.⁶² התורות המפייסות מיוצגות בצורה המלאה ביותר בכתביו של ר' אליהו הכהן מאזמיר,

60 מ' כהן-סראנו, קואינטוס, ירושלים תשמ"ו, עמ' 176–178; הנ"ל, קונסידאס אי קונסידקאס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 202–204; אלכסנדר-נר, עמ' 152. כך גם הסיפורים על גורל שאין לחמוק ממנו, טוב ולרע. ראו למשל שם, עמ' 67–69, 91–93, 222–224. אף הפתגם העממי ממחיש את מוראות העוני: "גואאי דיל פרובי" אי די סו דיאה ניגרו" (אוי לעני ולימו השחור), אלקלעי, עמ' 132. בדומה לזה: "לה פרוביזה איס לה מאס גרנד חזינורה" (העוני הוא המחלה הגדולה ביותר), שם, עמ' 133. על מעלת הצדקה, שר עושי הצדקה ועונשם של קשי הלב בספרות הלאדינו ראו R. Haboucha, "Societal Values in the Judeo-Spanish Folktales", in F. Talmage (ed.), *Studies in Jewish Folklore*, Cambridge 1980, pp. 153–180.

61 אלכסנדר-פריזר, עמ' 101–106. הסיפורים אמנם מאוחרים, אך יש להניח כי סיפורים דומים התהלכו כבר לפני המאה התשע עשרה. על זיהוי העשיר ככילי, כבור וכבלתי מקפיד במצוות ועל הנגדתו לעני בן טובים, משכיל וביישן, ראו גם שתי ידות, טובה תוכחת, קלו ע"א. על העשיר הקמצן, ראו למשל הסיפורים הבאים: מ' כהן-סראנו, בוחה מה הוא אומר? ירושלים תשנ"ב, עמ' 332; אלכסנדר-נר, עמ' 85–87, 140–141.

62 י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 231–232. ראו דברי חכם אסתובולי בסוף המאה השבע עשרה על הערכות ההרדית "להיות כי ישראל קדרשים נחשבים כגוף אחד וכשנלקה באחד מאבריו כלם מרגישים", ר' יוסף קצבי, רב יוסף, קושטא תצ"ו, חלק דרשות, יא ע"ד.

57 ר' יוסף מטרנאי, שאלות ותשובות, א, קושטא ת"א, סט, פג ע"ד–פד ע"א. ראו גם: "ומיהו כל זה הוא באנשים שהם שייכים באותו דבר שנותנין כל אן[חד] כפי כחו והממן שיש לו אבל מי שאינו שייך עמהם בפרעון שהוא עני ואין לו מה ליתן בהא ודאי אין עולה למנין", תורת חסד, ה, ג ע"ב.

58 לדוגמאות לשינוי בעמדות חכמי שאלוניקי בסוף המאה השבע עשרה, ראו: דבר משה, חר"מ, נב, נא ע"ד – נב ע"א; כרם שלמה, יו"ד, כב, כג ע"ד – כד ע"א; ר' שמואל יצחק, נאמן שמואל, שאלוניקי תפ"ג, ה, ג ע"ב; שם, צג, קב ע"ג. קשה לקבוע אם יש לייחס את התגברות השיטה ה"דמוקרטית" לירידת המשפחות העשירות, להתגברות כוחם של החכמים ולתלותם הפוחתת בעשירים או לשינוי יחסי הכוחות בקהילה.

59 "רבים מעמי הארץ מתרעמים וצועקים על משפטי ה' בלי שכל ותבונה עם היות שיש להם די ספקם וצרכם במחיתם והם מתלוננים למה אין הקב"ה נותן להם כסף וזהב לרוב כמו שנתן לאחרים ולמה לא נתן להם כח ותחוק רב שיוכלו לאכול ולשתות ולבעול ולבעול הרבה ולהתענג בתענוגי עולם הזה כבהמות שדי וחיתו יער", טוביה כ"ץ, מעשה טוביה, וניציה תס"ז, יט ע"ג. כך גם ביצירה רבת התפרצה "מעם להעני": "כי בנהוג שבעולם שאנשים מתמרמרים וטוענים למה יש לפלוגי כסף למכביר ולי אין פרוטה לפרוטה", ר' יעקב כולי, מעם לועז, שמות, קושטא תצ"ג, פ' בשלה, קמג ע"ב.

ובפרט בספרו "מעיל צדקה" שבו מצויה סדרת אמירות וטיעונים לגבי עוני ועניים. לשיטתו העוני הוא חלק מן המציאות האנושית התקינה ומימוש של רצון אלוהי. לא רק שהעניים משמשים דוגמה ומופת לתהפוכות הגורל האנושי ובכך ממתנים את העשירים אלא הם הרצויים יותר לאל, הם חביבים בעיניו והוא כביכול נהנה מהם.⁶³ בספרו "שבת מוסר" פנה ר' אליהו הכהן אל העני והשיב אחת לאחת על טרונותיו לגבי מצוקותיו החומריות והנפשיות:

ואתה העני כיון שבכל יום ויום בהיותך על האדמה את מוסיף מצות להרכות שכר עולם הבא למה תקוץ מחייך אעפ"י שהם ימי צער ולמה לא תשמח עם תוספת המצות שאתה מרויח בכל יום [...] וביודעך זאת ראוי שתסכול צער העוני באהבה ושים בלבך שצער הענין] מעט בערך השכר שאתה מרויח בכל יום שאתה חי ואם תצטער שעניותך גורם לך מניעת כבוד הבריות ואף גם זאת בזיון [...] שים נא נגד עיניך שכל הכבוד שמור לך לעה"ב [=לעולם הבא] לפני רכי המעלה מלאכים וצדיקים קושרי כתרים [...] ומה בידך תקח מזה הכבוד ואם ישנאוך מסבת עניותך ומה בכך ומה איכפת לך כיון שכוראך אוהב אותך ומשרה שכנתו עליך [...] ואם צערך שאין דבריך נשמעין דכתיב וחכמת המסכן בזויה שים נגד עיניך ש[ה]קב"ה שומע בקולך [...] ואם צער שלך על שאין מתחברים עמך להביאך עמהם במטיב[נה] ואתה יושב כרד [...] ואם תצטע[נ]ך שאין מזמינין לך בשום סעודה כבדה או קלה.⁶⁴

במקום אחר כתב ר' אליהו הכהן, כי משום אורח חייהם הסגפני "העניים קרובים למלאכות",⁶⁵ והקורא תוהה כיצד קיבלו שומעיו את הדברים, ואם עמדו על האירוניה המרה הגלומה בהם.

מתוך ההסברים השכיחים לחלוקה הבלתי שווה של העושר עולים שלושה טיעונים: הראשון, העושר ניתן לפי מעשי האדם והתנהגותו.⁶⁶ העשירים הם בעלי זכות ונמצאו

63 בין הביטויים: "העני מלא מצוונות [...] העני מנוסה הוא למקום [...] העני משרה השכינה בארץ [...] העני חביב לפני המקום [...] העני הוא שבת מוסר של הקב"ה [...] העני חשוב לפני המקום [...] הקב"ה אוהב עניים [...] העניים שלוחי רחמנא הם והם אלו המקורים לגאולה", מעיל צדקה, עג ע"ג – עד ע"א. במקום אחר: "שהרי אם לא היה מציאות עני בעולם אלא כלם עשירים היה העולם מאן דאלים גבר כי עשיר יענה עוות אך עתה כי לא יחדל אביון מקרב הארץ] מצד יקאָה שלא יגרום לו החטא לבא לידי עוני משחמר העשיר בעצמו ללכת בדרכי ישר", שם, עג ע"ד. ראו גם שם, עו ע"ד. עוד בנושא זה במקור שנועד לציבור הרחב: ר' יצחק ארגואיטי, מעם לועז, דברים, קושטא תקל"ג, פ' דברים, ז ע"א.

64 שבת מוסר, יד ע"ג-ע"ד.
65 "ידוע שהעשירים קרובים לצד הבהמיות צד החומר שמ[מ]לאים כריסם מאכל ומשתה [...] לא כן העני שהם קרובים יותר לצד הרוחנית בלי מאכל ומשת[נה] ומשולל גם כן מהדברים שהחומר מתאר[נה] להם כטייליים ונמצא קרובים קצת לבחינת מלאכות שאין בהם לא אכילה ולא שתיה ולא שינה [...] ולכך אוהבם הקב"ה", מעיל צדקה, עד ע"ב.

זכאים לחסד עליון בזכות מעשיהם. השני, העושר משול לפיקדון שנועד לתכלית מסוימת ומי שזוכה בו מצוי בניסיון; אם אינו עומד בניסיון ואינו משתמש בעושרו לצורך ראוי הרי הוא פושע בתעודתו. לדידם של בעלי המוסר נדרשו העשירים להשתמש בפיקדון זה לתועלת עניים, חכמים ולומדים. השלישי "גלגל חוזר בעולם", הדינו החלוקה היא ארעית – העושר נמצא פעם אצל זה ופעם אצל אחר.⁶⁷

הציבור הרחב גילה יחס דו-ערכי כלפי העניים: מצד גיטא, ניסה לסייע על יסוד רגש אחווה ורחמים כמו גם על בסיס הציווי המוסרי-דתי בעניין זה ומאידך גיטא, חש בו, חשד ודחייה, כפרט כלפי הנודדים והזרים שנחשדו כרמאים וכעבריינים. במיוחד בני החוג העליון התייחסו אל העניים כחשדנות וראו בהם בטלנים, מתחזים ובעלי מידות רעות. אף אלו שנעתרו לתחינות העניים לא חסכו מהם את גינוייהם.⁶⁸ כלפיהם כיוון ר' אליהו הכהן, המייצג קבוצה מצומצמת של חכמים בלתי תלויים ובעלי רגישות חברתית עזה, את הסנגוריה שלו על העניים שנסיבות חייהם גרמו לניוולם. בכתביו הרכיב גינה את העשירים על אורח חייהם והוכיח אותם על יחסם המנוכר והמתנשא לאחיהם. להתייחסות מיוחדת זכו בזכות כספים על בתי פאר, חיי מותרות, בגדים מהודרים ותכשיטים יקרים.⁶⁹ לביקורת זכו גם מיני נוכלים שלא היססו לרמות את העניים ולהתעשר על חשבונם. את גילויי ההתנהגות הכלתי חברתית היה מי שסרך כירידה מוסרית ודתית כוללת.⁷⁰

66 טיעון זה מופיע אצל ר' יעקב כולי, מעם לועז, שמות, חלק א', פ' בשלח, קמג ע"ב. להסבר זה ואחרים ראו גם פלא יועץ, ערך פרנסה, סו ע"ב – סח ע"א.

67 השו"ת אפרים מלונצ'יץ: בן-ששון, עמ' 106. על העוני כ"ניסיון גדול" ודרישה להשלים עם גורל זה ראו פלא יועץ, ערך עניות, סב ע"א.

68 על אף האיסור המפורש בעניין זה בשולחן ערוך, יו"ד, הלכות צדקה, רמ"ד. ד. מקור חשוב לידיעותינו בעניין זה הוא דברי ר' אליהו הכהן: "ואפילו בשעה שנוחגין פרוטה לעני גרערים בו [...] לומר העניים בלתי הגונים הם רמאים הם אין מדות בהם משוללים מדרך ארץ נמשל כבהמות נדמו אינן מן הישוב וכמה מהכיעור שאומרים עליהם", מעיל צדקה, הקדמה, א ע"א. על דברי העשירים בגנות העניים ראו גם שם, מז ע"א. על התנהגותם של העשירים בעת שהעניים מבקשים עזרה, ראו גם מדרש אליהו, יח ע"ג. מקור מן המאה התשע עשרה מציין דווקא את הנשים כמי שרגילות "לדבר טרה לפעמים על עניים ות"ח", תוכחת חיים, ג, ל ע"ב.

69 שבת מוסר, ד ע"ב; מעיל צדקה, י ע"ב; מדרש אליהו, יח ע"ג. במקור מאוחר יותר: פלא יועץ, ערך כילות, יא ע"א. על חובת העשיר לנדב לעניים ולפדיון שבויים, לבית הכנסת, לרכוש ספרים ולתמוך בישיבות ובתלמידי חכמים, ראו שבת מוסר, ט ע"ב-ע"ד.

70 כך למשל בדבריו נגד תופעת קידושי הצחוק ופריצת גורי ההלכה, מציין ר' חיים בנבנשת כאמצע המאה השבע עשרה: "שהדור פרוץ ואין איש מוחה בידם כי עובו את בית ה' והדור פרוץ מרובה על העומד והפריצים עתקו גם נכרו ומשוד עניים מאנקת אביונים [...] איש כל הישר בעיניו יעשה [...] ורצון התורה לפרצים", בעי חיי, יד, כה ע"א. ר' שלמה נ' חסון טוען ברבע הראשון של המאה השבע עשרה: "ואחינו בני ישראל המתגוררים בארץ הלזו הנשמה יתום לא ישפוטו ויבי אלמנה לא יבא אליהם", בית שלמה, חרי"מ, לח, קמב ע"א.

מן השיח האמור נעדרת לחלוטין דרישה לשינוי ערכים מוחלט, לשינוי הסדר החברתי ולשווינויות. לבני התקופה היה ברור כי עוני ועושר הם תופעות אימננטיות וכי רק התפקידים מתחלפים מעת לעת.

2. התמודדות מעשית

עיקרו של פרק זה בדרכי הסיוע הפורמליות והבלתי פורמליות של היחיד והציבור לעני. מעט מאוד ידוע על הדרך שבה התמודדו העניים עם מר גורלם. ניתן רק לשער כי המאבק היום-יומי עם מצוקות הקיום היה עניין אינדיבידואלי התלוי באישיותו של הנזקק, בצרכיו ובנסיבות חייו. ראוי עם זאת להדגיש כי העני לא היה סביל לחלוטין וכידי הייתה נתונה הבחירה כיצד לנהוג ובאיזו מדרכי ההישרדות לבחור. בפני גברים ונשים עמדו אפשרויות שונות כהתאם לנומרות החברתיות המחייבות אותם: הדרך הראשונה והמקובלת ביותר הייתה מציאת עבודה או תעסוקה נוספת. בעבור נשים עניות, מגוון אפשרויות התעסוקה שהציע השוק היה מצומצם למדי: מלאכת יד, ורכלות, שירות בית או זנות.⁷¹ לכאן שייכת אפשרות נוספת שהייתה תקפה רק לגבי נשים ובעיקר נשים צעירות ופוריות: נישואים. דרך אחרת הייתה הסתייעות ברשתות חברתיות, כלומר פנייה לעזרת בני המשפחה הקרובים כפרט אל בעלי היכולת שביניהם. כאשר לא עלה בידי המחויבים מבחינה חוקית ומוסרית לסייע, היה הנזקק מוחל על כבודו ופונה אל המעגל הקרוב הבא: שכנים ועמיתים לעבודה או לחברה, כשהוא מסתמך על קשרי הידידות והסולידריות שביניהם. כמוצא כמעט אחרון נאלץ הנזקק לפנות למוסדות הסיוע של הקהל: גבאי הצדקה או גבאי החברות. המוסדות והמנגנונים לסיוע עניים פעלו היטב בימים כתיקונם, אך בעתות רעב ומגפה שהגדילו במאוד את מספר הנזקקים, היכולת לסייע באופן ממשי נצטמצמה. כאשר כלו כל הקצין והעני איבד את שארית כבודו העצמי, עבר לקיבוץ נדבות וכוודאי לא כחל במזון שחילקו בתי תמחוי של מוסלמים.⁷² צעד קיצוני יותר היה יציאה למסע קבצנות שנמשך לעתים חודשים ושנים. פתרון מסוג שונה לחלוטין היה שבירת המסגרות שהתבטאה בפנייה לפשע – כייסות, גנבה ושוד – או בעזיבת היהדות ובהמרה לדת אחרת.

החברה היהודית ומעשה הצדקה. בתודעת בני הקהילה היה מעשה הצדקה חלק בלתי נפרד ממאפייניו של היהודי, כפי שמעיד הפתגם "ג'ודייו קי נו איידה אה אוטרוו נון איי"

71 השור עם דבריו של אייל ג'יניאו המסתמך על תעודות עות'מאניות במחקרו על שאלוניקי במאה השמונה עשרה: E. Ginio, "Kadınlar, Yoksulluk ve 18.Yüzyıl Selanik'inde Hayatta Kalma Stratejileri", *Toplum ve Bilim* 89 (2001), pp. 190–204.

72 מטבחים אלו פעלו כהקדשים. מרבית הווקפים לא הפלו בין הנזקקים. ב"שולחן ערוך" הותר ליטול צדקה מגרים בצנעה, ראו שולחן ערוך, יו"ד, הלכות צדקה, רנד, א. על התחרות בין הקבצנים ראו את הפתגם "דוס פרוכיים אין אנה פואירטה נופי פואידין ב'יר" (אין שני אביונים יכולים לראות זה את זה בפתח אחר), יהודה, משלי, עמ' 81.

(אין יהודי שאינו מסייע לאחר).⁷³ על מקומה המרכזי של מצוות הצדקה בתודעת בני הדורות הללו למדים אנו ממקומה המשמעותי בתקנות היסוד של חברות צדקה וחסד במאה השבע עשרה והשמונה עשרה. נדבנות ועשיית צדקה נמנו עם המעלות האישיות הבולטות והנחשבות – בעיקר בעולם הבא – ועובדה זו ניכרת בהספדי נפטרים. עם זאת, עיון בקורפוס נוסחי המצבות משאלוניקי מתקופה זו מגלה אזכורים מועטים יחסית לעשייה התנדבותית, מרביתם מן הרבע הראשון של המאה השמונה עשרה. זאת אף על פי שבתקופה זו הוקצה מקום גדל והולך לתוארי כבוד וייחוס ולציון למדנות ושמירת מצוות.⁷⁴ מעלת הצדקה נזכרת תדיר בכתובות מבית הקברות של קהיר באותה תקופה ממש.⁷⁵ הקהילה היהודית העות'מאנית ראתה עצמה מחויבת לאספקת שירותים דתיים בסיסיים כדוגמת מקום תפילה, חינוך וקבורה, וכן לרווחה סוציאלית בסיסית של יחידיה. פעולתה בתחומים אלו הושפעה ממורשתה ומן המתרחש בסביבתה.

בין ציוויי האסלאם על מאמיניו נמצאת מצוות הצדקה, הקרויה זכאה. זו נועדה להרכיח את אמונת המאמין בעולם הבא ולסייע בידי לזכות במשפט האחרון. עם זאת, מדובר בהלכה ליחיד. מעבר לדאגה הבסיסית לכיטחון ולמניעת רעב לא היה השליט המוסלמי מחויב לרווחתם החברתית, הכלכלית והתרבותית של נתיניו. בגלל היעדר רשויות עירוניות בנוסח המערבי, התמלאו חסרים אלו באמצעות מוסדות ההקדש לסוגיהם ובאמצעות עשייה מרצון של יחידים לטובת נזקקים בחוג המשפחה, הגילדה, השכונה ואף למען זרים. רבים ממוסדות ההקדש הכלליים והשכונתיים נמצאו בזיקה למסגדים, והעניקו תמיכה כספית זעומה, מזון, שירותי חינוך וטיפול רפואי. יתרה מכך, מנייתו פנקסי הקדשים עות'מאניים מסתבר כי צדקה לעניים לא הייתה יעד ההקדש השכיח ביותר וכי תורמים העדיפו בניית מבני דת ותמיכה בלומדי קוראן. טיפוס ייחודי של הקדש היה מתקני השתייה (סביל, צ'שקה) שהוקמו ותוחזקו כהקדשים לרווחת הציבור, וכידינו גם ידיעות על יהודים שנהגו כך.⁷⁶

73 ראו אנג'ל, עמ' 141.

74 זאת למרות דבריו של עמנואל, המציג גישה אידיאלית המייפה את העבר ללא ביסוס ממשי: "הגבירים ונשיהם לא התיחסו בגאווה ובוז כלפי אחיהם העניים אלא באהבה וברחמנות", ייש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א-ב, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ח, עמ' 20. לאזכורים רלוונטיים ראו שם, מצבות שמספרן: 619, 623–624, 812, 1165, 1175, 1177, 1214, 1240.

75 ראו "בן-נאה", "כתובות מבית הקברות היהודי של קהיר במפנה המאות הי"ז והי"ח", פעמים 96 (בדפוס).

76 ראו למשל תעודה מבית הדין השרעי של ח'אצכי בשנת 1085 (=1674) המזכירה מזרקת מים שבנה סלמון היהודי בשכונת קצ'הגי "כדי להפחית את יסוריו ביום הדין", ארכיון בתי הדין השרעיים (Hasköy Şer'iyye Sicilleri), ט, עמ' 21. בנושא העוני והטיפול בעניים בעיר העות'מאנית ראו: ג'יניאו, אנשי שוליים, עמ' 131–155; מרכוס, חלב; הג'ל, מזרח תיכון, עמ' 212–218; ומחקרה של איימי סינגר. על הקדש ח'אצכיה בירושלים, ראו: O. Peri, "Waqf and Ottoman Welfare Policy", *Journal of Economic and Social History of The Orient* 35 (1992), pp. 167–186; Z. Tekin, "Beggars in the

בתחום הארגון והמוסדות לטיפול בעניים נמצאו לקהילה היהודית תקדימים בעשייה בקהילות ספרד במאה הארבע עשרה והחמש עשרה.⁷⁷ למעשה, במידת הארגון הגבוהה, בהיקפו ובגיוונו התייחד טיפולה של הקהילה היהודית העות'מאנית בענייה משאר קהילות ישראל באותה עת – בכללן הקהילות הספרדיות-פורטוגליות באירופה המערבית – והוא היה חריג גם בסביבתה הקרובה. העדות הנוצריות עשו אמנם לטובת ענייהן, אך סיוע זה לא הגיע למידת הארגון והנמרצות שאפיינו את פעולת הקהילה היהודית בתחום זה.⁷⁸

ראוי עם זאת להדגיש כי לא הכול ששו לתרום וכי במקורות מצויות תלונות על אי מתן צדקה. תכונה זו גונתה בעיקר כשנמצאה בקרב העשירים. סרבנותם של בני העילית הכלכלית לתרום מכספם למטרה זו או אחרת גרמה למי שנמצאו תחתם כסולם החברתי לסרב גם כן, ובכך גרמו רעה כפולה ומכופלת. כך למשל תיאר ר' חיים פאלאג'י את המציאות באיזמיר במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה:

וכמה נואלו כמה עשירי עם קמצנים כי בכוא אליהם גבאי צדקה ובפרט בחג המצות ובחג הסוכות לתת צדקה לחלק לעניים צנועים ולת"ת [=ולתלמידי חכמים] נצרכים הם אינן רוצים ואדרכא כועטים וגוערים בהם ומשליכים אותם מעל פניהם בנויפה

Ottoman Empire", in K. Çiçek (ed.), *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, II, Ankara 2000, pp. 750–764. על העברת ההקדשים וסמכות הטיפול בעניים לידי המדינה (1826), קטגוריות העוני וסוגי העזרה, ראו N. Özbeke, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'sosyal yardım' uygulamaları: 1839–1918", *Toplum ve Bilim* 83 (1999/2000), pp. 111–131. על משמעותיות התכריתיות של הווקף ראו בהרחבה G. Baer, "The Waqf as a Prop for the Social System (Sixteenth–Twentieth Centuries)", *Islamic Law and Society* 4 (1997), pp. 264–297.

77 ההנהגה האוליגרכית של הקהילות היהודיות בחצי האי האיברי לא ראתה עצמה מחויבת לעשייה למען השכבות החלשות ועשייה פילנטרופית הייתה עניין ליוזמה אישית. תסיסה חברתית גוברת והופעת החברות הביאו לשינוי, ומן המאה הארבע עשרה ואילך נוסדו קופות צדקה וחבורות לסיוע עניים, ראו י' עסיס, "עני ועשיר בחברה היהודית בספרד היסטוריוגרפית", פעמים 46–47 (תשנ"א), עמ' 130–131; הנ"ל, "עזרה יהודית וסעד בקהילות ישראל בספרד", בתוך ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 259–279, בעיקר עמ' 260–264.

78 בקרב הנוצרים הייתה אמנם מידה של סיוע קהילתי אך הוא היה וולונטרי לחלוטין, בעוד הקהילה היהודית גבתה מסים כבדניים לצורך זה ממש. בייחודה של הקהילה היהודית הבחינו זרים, וראו הערתו של ויליאם בידולף במכתבו מחלב בשנת 1600, כי בין היהודים אין קבצנים משום שהם דואגים זה לזה: S. Purchas, *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrims*, VIII, Glasgow 1905, pp. 271–272. איש הכנסייה הארמני בן המאה השמונה עשרה, אינג'יג'יאן, משבח את יהודי אסטנבול על מוסדות הסיוע שלהם, ראו P. J. Injijian, *18, Asurda İstanbul* (H. Andreasyan trs.), Istanbul 1976, pp. 23–24.

וטופחים פתח השער אחריהם [...] וגם מצד אחר נותנים קרירות כגבאי צדקה שהם מתרשלים ואומרים [=שכך נהגו העשירים].⁷⁹

למעשי הצדקה של הפרט והכלל ולעובדה שהקהילה היהודית נטלה על עצמה את מימון של מעשי נדבנות יקרים בממדים שטרם נודעו ולא התקיימו באף קהילה דתית אחרת באימפריה, היו ככל הנראה גורמים אחדים:

א. טעם דתי: מורשת הצדקה והחסד בקהילות היהודיות של ימי הביניים. חלקים ניכרים ממורשת זו סוכמו בהלכות שקבע ה"שולחן ערוך" באופן המשקף במידה מסוימת את המצב ששרר בקהילות הספרדים באימפריה העות'מאנית. נראה כי לסיכום זה הייתה השפעה על עיצוב יחסם של יחיד הקהל, בשכבות מסוימות, ושל הקהל כלפי עוני ועניים.⁸⁰ המורשת היהודית בנושא כוללת דברים בדבר תחושת הערכות ההדדית, האמונה בחשיבותה ובערכה של מצוות צדקה, במישור האישי והציבורי, לצד פחד קמאי מפני עונש שמימי על אי קיום מצווה זו.⁸¹

להקדשת כספים לצדקה למטרות שונות היה יותר מאשר ממד של נדבנות והיא נבעה בין השאר מהאמונה בכוחה של הצדקה, בכלל זאת כי "צדקה תציל ממוות". צדקה נחשבה מועילה במיוחד לכפרת נפשו של נפטר שאינו מסוגל עוד לתקן את מעשיו, ולכן ציוו רבים למטרה זו.⁸² ברור היה גם כי צדקה מצד מוסד או קהילה מועילה לכלל

79 תוכחת חיים, ג, קלט ע"א. במקום אחר: "גם לפעמים יצאו הגבאים לקבץ על הגבארות לאיזה עני בן טובים לנשואי בנות או לשלוחים שבארץ ושבח"ל [=ושבחרן לארץ] כנהוג בכל תפוצות ישראל וילכו אצל העשיר הזה שלא יש בכיסו דבר הראוי ליתן דוח'נים] אותם בין היום למחר", שם, צב ע"ב. היו מי שהתחכמו ונתנו מטבעות פסולים ומקוצצים, ראו שתי ידות, קלו ע"א–ע"ב; מעם לועז, במדבר, פ' קרח, פט ע"א.

80 חומר גולמי רב בנושא זה מצוי בספרו של יהודה ברגמן. בפתיח להלכות צדקה קבע ר' יוסף קארו: "[א] מצות עשה ליתן צדקה כפי השגת יד וכמה פעמי'ם] נצטוינו בה במצות עשה [...] [ב] לעולם אין אדם מעני מן הצדקה [...] [ג] כל המרחם על הענינים] הקב"ה מרחם עליו. [ד] הצדקה דוחה את הגיירות הקשות וברעב תציל ממות", שולחן ערוך, יו"ד, הלכות צדקה, רמז.

81 לכיטוי מילולי של תחושה זו, ראו למשל: "הקהל טועני'ם] גם אנו היינו נמנעי'ם] לתת צדקת האורחים כי די לנו המשא הכבד שעלינו שאין אנו יכולי'ם] לסובלו אבל תגדל צעקת העניים בעיר ובעון זה אפשר לבא עלינו צרות רבות ורעות", עין משפט, חו"מ, י, קה ע"ג.

82 דבר רבות, טב, כד ע"ד; ר' יוסף ך' עזרא, שאלות ותשובות (מהדורת י"ש שפיגל), ירושלים תשמ"ט, לג, קפז; ר' שלמה לבית הלוי, שאלות ותשובות, יו"ד, שאלותי תי"ב, יו, יד ע"א; בית שלמה, חו"מ, לג, קל ע"א; ר' חייא רופא, מעשה חייא, ריניציה תי"ב, ט, קב ע"א; תורת חיים, ב, יג, סג ע"א–ע"ב; תשובות ר' יוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת (מהדורת י"ש שפיגל), ירושלים תשמ"ח, לה, קעז–קעט. על כוח הצדקה ראו למשל דברי ר' חיים אבולעפיא: "ישנה זו התחיל רוגז רב ועיי התיקן הלימוד והצדקה שעשו כת שלנו ו' אלפים גור'ןשיש] קמח לעניים נעצרה המגפה שבששה חרשים לא מתו [אלא] ק'ן נפשר[ות] ורובן מחלאים", יתקנות שתקן הרב המופלא ה"ר ר' חיים אבולעפיא בסוף ספר חיים וחסד לר' יצחק נסים ך' ג'אמיל, אומיר תצ"ו (תקנ"ג). דברים על חשיבות הצדקה, על מעלתה,

כפי שהיא מועילה לנשמת היחיד. רבים נהגו לנדור, לקנוס או לתרום בנסיבות שונות, אבל וכשמחה, מתוך אמונה בהרדיות בינם לבין האל: לדידם הנתינה של היחיד עשויה לגרור נתינה שמימית ומילוי משאלות לבו של התורם. דרשנים וחכמים הוסיפו כי להתנהגות הנדיבה כלפי נזקקים יש מקבילה ביחסו של האל לעמו, באופן שסיוע לעניים עשוי לשפר את מצבה של האומה בכללה.⁸³

עשיית הצדקה כזמנים מיוחדים בחיי האדם מעידה על טיבה כמעשה דתי מקודש ומדגישה את תפקידה החשוב כאמצעי הגנה, הצלחה והשגת חסד אלוהי. מצוות הצדקה הייתה בין התחומים שבהם ניכרה השפעת הקבלה ומנהגי החסידות שנוצרו בהשראתה מן המחצית השנייה של המאה השש עשרה ואילך. השפעה זו ניכרת הן בטעמים הקבליים שניתנו למצוות הצדקה בניסיון להסביר את מעלתה וסגולתה; הן בחשיבות היתרה שיוחסה למתן צדקה, בעיקר בזיקה לתפילות.⁸⁴

ב. טעם אנושי-רגשי: לצד חשבונאות של שכר ועונש נמצא גם יסוד רגשי כן.⁸⁵ זאת אף על פי שתדירות המגפות ונוכחותם היום-יומית של עוני ומוות גרמו ודאי להקפדה מסוימת של הרגשות כלפי עוני וסבל. טעם זה מכון אותנו להסתכלות שונה מעט על מעשה הצדקה: לא כחסד שעושה העשיר עם העני, אלא כמחווה של סולידריות שעושה יהודי אחד כלפי חברו.

ג. טעם פונקציונלי: הראגה ליחיד הקהל העניים חיוקה את הלגיטימציה של ראשי הציבור לשלוט ולהנהיג.⁸⁶ פעולותיהם של אלו למען העניים השתלבו במאמצים לשמירה על יציבות חברתית בקהל. תדמיתם האישית של ראשי הציבור יצאה נשכרת

על ראייתה כביטוח לפני האל ותיאורה כמצווה ששכרה בעולם הבא באסלאם העות'מאני, ראו: מרכוס, חלב, עמ' 214; ג'יניאו, אנשי שוליים, עמ' 137-138; ג'יניאו, מוות.

83 ראו למשל דברי ר' משה אלמושינו: "שני מדוד לנו השיי [=השם יתברך] מדה כנגד מדה כי כמו שנעשה אנחנו עם השבויים כן יעשה ה' אלינו עמנו בלולתינו", מאמץ כח, הדרש השני, כ ע"ב. על הרעיון כי רחמים על עניי הארץ יעוררו רחמי שמים על הציבור ראו גם מעם לרנז, שמות, פ' משפטים, רלה ע"ב.

84 על מקומה של הקבלה בעידוד מעשה הצדקה ובפרט על נתינתה בעת התפילה ראו מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס, עמ' 382-400.

85 והוא נזכר בדרך אגב בדברי ר' שלמה לבית הלוי משאלותיו: "אם לפי שהצדקה לעניים [ם] ובקור חולים ותנחומי אבלים [ם] והלבשת ערומים [ם] וקבורת מתים כל אלה יחייבם השכל והאדם מוכרח להם להיות מתעבב ונכאב בצרת אחיו כדי להרחיק מעליו צערו וצרתו אשר מצטער וכואב בצער וצרת אחיו שהוא כמוכרח עכ"פ [=על כל פנים] לגמול חסד עמו להרחיק מעליו אותו עצבו" דברי שלמה, ויניציה שניו, דרוש לפרשת וירא, עד ע"ד, בסוף המאה השמונה עשרה כתב אחד מחשובי חכמי איזמיר בפשטות "שחייבים הגבירים משום ועשית הישר הטוב לסייע לבנונים [...] מצד החסד והחנינה", ר' רפאל יצחק מאיו, שפת הי"ם, שאלותינו תקע"ח, חר"מ, ה, קט ע"ג.

86 ועל דרך השלילה, כאשר חשו היחידים כי ההנהגה הנבחרת אינה דואגת להם התקוממו נגדה. כך למשל התחולל מרד בקהל ליסבון בשאלותינו בשנת ש"ל (1570), ראו דברי ריבות, רכד, קטו ע"א-ע"ג. לגבי רכישת סטטוס של יוקרה וחיוק הלגיטימציה לעמדת ההנהגה השו ג'יניאו, אנשי שוליים, עמ' 131.

מכך פעם נוספת: מתן הצדקה בפומבי בבית הכנסת, בשבתות ובחגים⁸⁷ זכה לתגמול מידי ומתמשך שהתבטא בביטויי הערכה והתפעלות, שכן מעשי הצדקה היו אות לאדיקותו הדתית ולמעמדו החברתי הנעלה של התורם.⁸⁸ כך למשל נודעה לתהילה דונה גרציה נשיא בנדיבותה כלפי עניים מקומיים וזרים וכלפי מלומדים.⁸⁹ דאגה ליעיבות הקהל ניכרת גם ברצון למנוע את עזיבת היהדות ובחשש מפני התאסלמות יתומים קטנים ויחידים נואשים, חשש שהיה אופייני לקבוצות מיעוט אחרות.⁹⁰

אין ספק שחשיבותה של מצוות הצדקה כערך מרכזי בחיי היחיד המוסלמי (כלפי עניים ואפילו כלפי בעלי חיים) חיוקה את מיקומה הגבוה בסולם העדיפויות הקהלי. על רקע זה יש להבין גם את השוני ביחסן של הקהילות היהודיות בארצות האסלאם ובאירופה לעניייהן, על אף המורשת המשותפת.

בין גילויי ההשפעה ניתן להזכיר את הנוהג העות'מאני לייסד הקדשים שפרותיהם נועדו למימון פעולות שונות למען הנזקקים, אשר השפיע לדעתי גם על ריבוי הקדשים בחברה היהודית. תפיסות וערכי התנהגות ומוסר שהיו מקובלים בחברה המוסלמית סייעו לחיזוק הנטייה האישית לסייע ולנהוג בנדיבות ובסובלנות עם הנזקקים. נוסעים אירופים שהגיעו לאסתנכול ולערים גדולות אחרות באימפריה העות'מאנית עמדו על ריבוי מעשי הצדקה של

87 הקופות ניצבו בבית הכנסת. הנוהג לגבות בבית הכנסת היה ספרדי: "והנה כמו שהוא מנהג בין הספרדים [ם] שבאבי צדקה [ם] ותמיד מחזירין בקצת ימי השבוע לגבות המוטל על כל אחד מהמתפללים מצדקה ותמיד גם מה שיתנו המתנדבים בעם המתפללים שם עראי", שו"ת ר"א"ם, יג, יב ע"א. איסוף כספי צדקה בבית הכנסת מרי יום כנוהג רגיל נזכר בזקן אהרן, נה, מד ע"ב. זיהוי הנוהג עם הספרדים מתאשר בעקיפין מגינוי שהושמע כלפי האשכנזים בסופיה, כאשר בעת איסוף כספים לפדיון שבו אמר אחד הספרדים "מה לכם לתבוע צדקה מאשכנזים אלו כי הם אינם נוטים צדקה לעניים כי הם קראים ואכזרים", מ' עמאר, "זכרון לראשונים: תשובה כ"י למהר"ש ש' וילייסיד ור' דוד אגוזי", מורה יז, רא-רב (תשנ"א), עמ' כג-כד.

88 ההנהגה הראויה לעשיר היא "בתנו פיזור לאכיונים ולהיות מחזיק ביד חושקי תורת ה' תמימה [ם] ולהרבות צדקה [ם] וג"ח [=וגמילות חסדים] ולהטיל בכיס ת"ח ולהלביש ערום מבלי לבוש ולפרוד [ם] שבים ולעשות נדבות לכל כלי הקודש ולהוציא הוצאות לקנות ספרים ושילמדו אחרים ולזון ולפרנס לכל שואל ולקבוע ישיבות", שבט מוסר, ט ע"ד. בשלהי המאה השש עשרה ראה ר' משה אלשיך בפסיקת צדקה נוהג המאפיין את בני המעמד העליון: "שעשה כדרך האנשים החשובים שעושים חסד עם המתים ועם החיים", ר' משה אלשיך, שאלות ותשובות, ויניציה שס"א, ע, קכה ע"א. במיוחד הצטיינו בכך בני משפחות העצמיים, ר' שלמה לבית הלוי, שאלות ותשובות, שאלותינו תי"ב, חר"מ, כה, מח ע"ג. גובה התרומות עמד בדרך כלל ביחס ישיר לאמידותו של האיש, ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ד, שאלותינו ת"ץ, יב, יח ע"ב. לביקורת על הנדורים והנדבים לשם התפארות, ראו שתי ידות, קלו ע"א-ע"ב.

89 כמתואר בקינת ר' סעדיה לונגו על פטירתה: ר' סעדיה לונגו, סדר זמנים, שאלותינו שני"ד, מב ע"א-מו ע"א, ובספרות על אודותיה.

90 דוגמה לחשש מהתאסלמות יתום עני שהושלך לרחוב ראו בית דוד, ב, חר"מ, כט, לג ע"ב. ראו גם כרם שלמה, חר"מ, ס, קפה ע"א. השור מרכוס, מזרח תיכון, עמ' 217.

יחידים ובפרט על דאגת ההקדשים לרווחת העניים. אף רשויות השלטון ראו בעוני גזרת גורל ופן טבעי של הקיום האנושי ולא התייחסו אליו כאל בעיה או כאל תופעה שיש למגר. בחברה זו, קבצנות שקטה הייתה דרך קיום לגיטימית שאינה פשע חברתי ושאינה סובלת מתווית שלילית משמעותית. פעולה נקטה רק נגד נוודים זרים שנתפסו כמי שמסכנים את שלום הציבור ואת מוסריותו.⁹¹

החברה היהודית בתחומי האימפריה הושפעה גם ממגמות ומתהליכים שהתרחשו באירופה באותה עת, ככל הנראה באמצעות יהודים ואנוסים לשעבר שבשהותם שם הפנימו את העמדות ואת הלכי הרוח המקובלים. כמה מהם נמנו עם החוגים המנהיגים בקהילות האימפריה וכך עלה בידם להשפיע על עיצוב מדיניות הרווחה של הקהילה. רמז להשפעה אירופית מחמירה מצוי בדבריו של נוסע גרמני, אם כי אין להם אסמכתא ממקורות עבריים. הנס דונשוואם שביקר באסתנבול באמצע המאה השש עשרה מספר: "היהודים אינם מרשים לאיש מביניהם להסתובב ולחזור על הפתחים. יש להם גובים ההולכים מבית לבית ואוספים את הכל לקופת צדקה. בקופה זאת משתמשים לתמיכה בעניים ובכית החולים."⁹² ההשוואה לאירופה מעלה בבירור את היעדרה של דאגה לחיי הנפש ולתשועת נפשם של העניים. אף לא היה כל ניסיון להרחיקם ולכלולם בכירוד פיזי ובלבוש ובסימנים אחרים,

91 כבר בראשית העת החדשה חל שינוי במקומה של תופעת העוני בחברה. מעתה השתייכו למעגל העוני לא רק מוכי גורל נכים, אלמנות ויתומים, שאינם מסוגלים להתפרנס, אלא ציבור רחב ומגוון הרבה יותר. מספרם הגדול והולך וגיוונם הביאו לשינוי בהתייחסות אל העניים ומעתה נטתה החברה הנוצרית לראות בעניים ובנוודים איום על הסדר הציבורי. העניים הותו, בודדו מן החברה וחויבו לעבוד. בתודעת המחוקק נקבעה זיקה בין עוני לבין בטלה ועוד יותר מכך, לבין פשיעה ועבריינות, והוחלט כי אפשר וראוי לחנך את העניים גם בכפייה במטרה לשפר את חייהם. לסיכום מעודכן ראו: יוטה; ובקצרה וולף, העניים, עמ' 18, 28-30. העמדה הרואה בקבצנות וכחיי נוודות סטייה חברתית השפיעה גם על יהודי אירופה, בכלל זאת בקהילות הספרדיות המערביות. במאמרו על קהילת אמשטרדם עמד יוסף קפלן על דאגתם של ראשי הקהילה הספרדית-פורטוגלית לתומיתה המכובדת של הקהילה ושל "האומה". דאגה זו ניכרה גם במדיניות הטיפול בעניי הקהילה ובעניים זרים, שהיו מטרד חברתי וסכנה מוסרית, ובתופעת הקבצנות שנחשבה בעיניהם שערורייתית ומבישה. עיקרה של מדיניות זו היה הרחקתם מן העיר, ראו: "קפלן, ייחסם של היהודים הספרדים והפורטוגלים ליהודים האשכנזים באמשטרדם במאה ה-17", בתוך ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 400-410, 412-411; הנ"ל, "פליטים יהודים מאשכנז ומפולין באמשטרדם בימי מלחמת שלושים השנה ובימי הגזירות שבין ת"ח לת"ך", בתוך ר' בונפיל, מ' בן-ששון, "הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 587-619; ברטל וקפלן, עמ' 179-175; Kaplan, "The Portuguese Community in 17th-Century Amsterdam and the Ashkenazi World", in J. Michman (ed.), *Dutch Jewish History*, II, Jerusalem 1989, pp. 23-45; idem, "The Self-Definition of the Sephardic Jews of Western Europe and their Relation to the Alien and the Stranger", in B. R. Gampel (ed.), *Crisis and Creativity in the Sephardic World, 1391-1648*, New York 1997, pp. 132-133, 136-138 "מנוצרים חדשים ליהודים חדשים", ירושלים תשס"ג.

92 ב' רות, בית נשיא, תל אביב תשי"ג, עמ' 61.

להצמיד להם תארים וכינויים מביישים או להטיל עליהם עונשים משפילים. מקצת מדרכי ההתייחסות ה"אירופיות" הללו עתידות להופיע במזרח המוסלמי רק במאה התשע עשרה.⁹³ עם זאת קיימים רמזים לחידרת רעיונות מסוג זה לקהילות היהודיות בלבנט הרבה קודם לכן. כבר ברבע האחרון של המאה השבע עשרה דרש ר' רפאל מרדכי מלכי להגביל התיישבות עניים בירושלים, בטענה שהקהילה דלה ואינה מסוגלת לכלכלם.⁹⁴ באותה עת ממש ניתן להכיר בקיומה של מגמה המתנגדת באופן עקרוני למתן סיוע מוסדי קבוע ונרחב לעניים. הדים למגמה זו באזמיר מצויים בכתביו של ר' אליהו הכהן, המספר על מאבקו עם המצדדים בקו הגושה, שכמה מהם הסתייעו בטענה בדבר קושי כלכלי. ככל הנראה היו אלו היהודים הפורטוגלים, האנוסים לשעבר, שהביאו עמם גישה קרה ומעשית זו, שהייתה מקובלת במערב אירופה. הם דרשו לקצץ בתמיכת הקהילה בעניים, לייעדה לאלו שאינם מסוגלים להתפרנס בשום אופן ולשלח את הבריאים לעבודה.⁹⁵ אף בסיוען של הקהילות למימון עליית מאות משפחות עניות כמעט מדי שנה לארץ ישראל, לפחות מאז הרבע השני של המאה השמונה עשרה ואילך, ומאוחר יותר גם בהחזקתן שם, ניתן לראות אמצעי לדילול אוכלוסיית הנצרכים המקומית.⁹⁶

93 M. Ener, "Prohibitions on Begging and Loitering in Nineteenth-Century Egypt", *Die Welt des Islams* 39 (1999), p. 321 ff.

94 מלכי, לקוטים, עמ' 24. ר' רפאל מרדכי מלכי היה אנוס לשעבר שעלה ככל הנראה מליורנו לירושלים, וחי בה ברבע האחרון של המאה השבע עשרה.

95 "ואומרים בענותיננו הרבים רבה העניות בעולם והעניים רבו כמו רבו נבקש מחייתם [...] מוצאים מקום להשיב א"כ [=אם כן] נבחר מהם היותר נצרכים פְּנֵר ופֶּסֶח [=בעלי המום] והנשארים יצאו לפעולה עדי ערב [...] יצא דבר גורה על יושבי העיר לבל יחזיקו בידם וכל העובר על הגזרה ענוש יענש", מעיל צדקה, קלא ע"א-ע"ב. עמדה דומה השמיע ר' רפאל מרדכי מלכי, קרא לשלח לעבודה את המסורגלים לכך ולתמוך רק בחולים ובנכים, ראו M. Rozen, *Jewish Identity and Society in the Seventeenth Century*, Tübingen 1992, pp. 152-153. במקום אחר מזכיר מלכי כי באמשטרדם נהגו לגרש עניים, ראו ש' אסף, לתולדות החינוך בישראל, ג, תל אביב תרצ"ו, עמ' נו-נו. ר' אברהם מיראנדה מצטט בסוף המאה השמונה עשרה קטע מכתב ידו של ר' רפאל מרדכי מלכי: "מעשה שהיה בעיר הצפון והמערב [=אירופה] שנתרכו שמה העניים החוורים על הפתחים מהם נצרכים מהם רמאין והכריו טובי העיר בקהל שלא לתת צדקה על הפתחים כדי לגדור גדר ולתקן מפני הרמאין שלא יהיו מכלל הבטלנים וישתדלו במלאכה ויהנו מיגיע כפיהם ולא ישבתו ממלאכתן ומיגיע כפיהם כדי לחזור על הפתחים אחר הפרטה ונשמע הדבר בין החכמים [...] ומאנו בתקנה זו משום מרת סדום וכתבו בגזרת נח"ש [=נודי, חרם ושמתא] להחיר הסכמה שעשו טובי העיר וכתב שאם ירצו לתקן יתקנו באופן אחר כנ"ד [=עד כאן דבריו]", ר' חיים מיראנדה, יד נאמן, שאלוניקי תקס"ד, ענין עלינו לשבת, מ ע"ד. נוסח הדברים מעיד הן על היכרות עם רעיונות מסוג זה בקהילות הלבנט, הן על עמדתם השלילית של חכמים מקומיים כלפיהן. לגילויים נוספים של התנגדות לסיוע נרחב לעניים, בדרך כלל בנימוק של כובד עול המסים, ראו: מדרש אליהו, יג ע"ד; מעיל צדקה, כב ע"ג.

96 כפי שנעשה במאה השבע עשרה באמשטרדם, ראו ברטל וקפלן. על העלייה וארגונה בעיקר באמצעות ועדי הפקידים ראו בהרחבה ר' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, ובפרט עמ' 158.

מקבלי הסיוע. הגופים המסייעים עשו בעיקר למען חסרי המשען והעניים ביותר: אלמנות, יתומים, נכים וחולי רוח. האחרים נאלצו כאמור לדאוג לעצמם באמצעות משפחה, קהילה או קבצנות. עם כל זאת לא נמנע סיוע חר-פעמי ממי שנוזקק לעזרה זמנית. מעשי הנדבנות לא נעצרו בגבולות הקהל או הקהילה – תחושת הערבות ההדדית וקיומם של קשרים רוחניים, כלכליים ומשפחתיים בין הקהילות, הביאו לכך שיחידים וקהילות הושיטו עזרה גם ליחידים ולקהילות זרות.

מהותה ומטרותיה המדויקות של הצדקה לא הוגדרו מעולם ולכן נמצאו בקטגוריה זו פעולות שונות ומגוונות. מאחר שהמשאבים לא הספיקו לכלל הנוזקקים, נקבעו סדרי עדיפות לצורך הזכאות לסיוע. ככלל נגעה אתריות הקהל קודם כל לרווחתם החומרית והרוחנית של עניי. 97 לעתים קרובות חייבו מגבלות התקציב הכרעה כואבת בשאלות של קדימות ושניו מצדקה אחת לאחרת בקהל עצמו. ה"שולחן ערוך" קבע מדרג מסוים של עדיפויות, 98 אך הותיר חוסר בהירות שמצאה את ביטויה במחלוקות הרבות שהתעוררו על רקע זה: האם צדקה ללומדי תורה בארץ ישראל חשובה מפרנסת בני משפחת התורם החיים בעיר? 99 האם סיוע לפדיון שבויים מעיר אחרת או פדיון של תשמישי קדושה ממושכנים קודמים לפירעון חובות של הקהל? לנוזקקים מקומיים הייתה אמנם עדיפות על זרים, מדין "עני עירך קודמים", אך לעתים הייתה מטרה חיצונית חשובה ורחופה יותר. עניי ארץ ישראל קדמו לעניי שאר ארצות ולעתים אפילו לעניי העיר. העיקרון של "פיקוח נפש" היה לרוב שיקול מכריע גם אם היה נתון לפרשנות רחבה יחסית 100 ועשוי היה לקדם את סיכויו

97 בין הסכמות הקהלים הספרדיים שהוחקנו בצפת היה "שכל א' ילך לבית הכנסת של בני לשונו כדי שמתוכם יתפרנסו ויחשו עניי עם בני הלשון ההוא", ר' משה מטרנני, שאלות ותשובות, ב, ויניציה ש"ץ. ספירה שנייה, מח, קכא ע"א-ע"ב. ובמקום אחר: "והיו מתפללים בכנסת אחת מארבעה אשר היו במדינה ובאותו הכנסת היו קובעים תפלתם ונותנים נדבותם תמידין כסדרן מדי חדש בחדשו ומוספין כהלכתן מדי שבת בשבת ובחג[ים] יום מועד[ם] כל איש אשר ידבנו לבו [...] על יד איש טוב נזכר[ן] הכנסת[ן] אשר בירו כלי הקדש וכל תרומת זהב וכסף הוא העומד על הפקודים אשר פוקד על פי כל אנשי הקהל [...] לפור ולתת לאבינוים די מחסורם מדי שבוע בשבוע", שם, ס, קכז ע"ג-ע"ד. בראשית המאה השבע עשרה סיפר ר' יחיאל באסן שבזמנו נהוג היה "שכל קהל וקהל מפרנס העניים שבקהלם ואין הם מטפלים כלל בעניים שבקהל אחר", שרית מהר"י באסן, צט, סח ע"א. חובת הדאגה לעניים זרים נוסחה כבר בשולחן ערוך (י"ד, הלכות צדקה, ר"ד) והדאגה לחינוכם של יתומים ובני עניים התממשה באמצעות חברות תלמוד תורה.

98 חובה להקדים את קרוביו ואת עניי עיר לעניי עיר אחרת; עניי ארץ ישראל קודמים ליושבי חרץ לארץ, ראו שרע, י"ד, הלכות צדקה, רנא, ג. השאת בתולות עניות "אין צדקה גדולה מזאת", שם, רמט. טו. ובה כעת גם "פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותן ואין מצוה גדולה כפדיון שבויים", שם, רנב, א.

99 בהקשר זה מפורסם הוויכוח בעניינו של הקדש הגביר אדוכי, ראו בניהו, דור אחד בארץ. עמ' ק"ח-קכ. דברים על חשיבות הסיוע לבני משפחה ראו למשל פלא יועץ, ערך צדקה, עז ע"ב.

100 היתר לשימוש בכספי הצדקה לטובת "חיקון אנשי העיר" נתן ר' אליהו מזרחי כבר בראשית המאה השש עשרה: "ובזמננו זה מעשי[ם] בכל יום שהקהל מפורים הצדקה לעולי המלכות ולשאר צרכי

של אדם זר ולהעדיפו על נזקק מקומי. העדויות הקיימות מורות על קיומם של שני סוגי קבצנים: האחד הוא בן המקום והאחר אדם שבשל תהפוכות הגורל נאלץ לגלות ממקומו ולקבץ לצורך מוגדר. כאשר השיג את מטרתו חזר לעירו, למשפחתו ולעיסוקיו. אין לפי שעה ידיעות על "ארחי פרחי" שנוודות וקבצנות היו כעבורם אורח חיים, כפי שהיה הרבר במרכז אירופה. 101 פרט לעניים שסבלו ממצוקה קבועה או עונתית, שכיחים היו שלושה טיפוסים נזקקים, שכדרך כלל היו זרים: מקבצים לפדיון שבויים ולהכנסת כלה, עניים נודדים ושלוחי ארץ ישראל.

במאה השש עשרה עד השמונה עשרה נמצאו בלבנט שבויים משני סוגים: שבויי מלחמה ושבויים שנפלו בידיהם של שודדי הים הרכים ששרצו בים התיכון. יהודים נודעו בדאגתם לאחיהם, ושודדים או שָׁקָאִים היו מובטחים כי יזכו בדמי פדיון כעבור שבויים יהודים. 102 בדרך כלל הובאו שבויים יהודים למכירה בדרום איטליה או נכלאו באי מלטה עד סיום המשא ומתן על פדיונם עם אחת מן החברות הנודעות של יהודי איטליה לפדיון שבויים; או עד להשגת דמי הפדיון כידי אחד מן השבויים ששוחרר לצורך זה, ויצא לגייס את הממון ממקורות עצמיים או ממסע קבצנות. בהיותן ערי נמל השוכנות בצמתים של דרכי מסחר חשובות, היו אסתנבול ושאלוניקי מרכזים חשובים לאיסוף כספים ולפדיון שבויים, וכינן לבין חברות פדיון שבויים שפעלו במאה השבע עשרה בוונציה ובליורנו התקיימו קשרים הדוקים. 103 ההתארגנות המרשימה למען שבויי מזרח אירופה, שהביאו התתרים

הקהל אפילו לדברי הרשות ובלבד שיהיה לתקן אנשי העיר", שרית רא"ם, נג, עה ע"א. ראו גם שם, ט, ט ע"ד; ר' חס' י' יחיא, תמת ישראל, ויניציה שפ"ב, ק"ח, נז ע"ב-ע"ג; ר' בנימין ב"ר מתתיה, שאלות ותשובות בנימין זאב, ויניציה רצ"ט, רכט, שכ ע"א; שם, רסד, שפ ע"א; תורת חסד, מב, לד ע"ג; ר' אליעזר י' ארחא, שאלות ותשובות (מהדורת ע' בצר), ד, ירושלים תשל"ח, יט ע"א-כ ע"א.

101 על אותם "ארחי פרחי", קבצנים מקצועיים שנודו בין הקהילות באירופה, ראו: מ' פרידמן, "מכתבי המלצה לקבצנים - כתבים" - לבעית הנודדים בגרמניה במאה הי"ח", מיכאל ב (תשל"ג), עמ' לד-מ; ר"י יובל, "אכסניה ואכסנאים בגרמניה בימי הביניים", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, א (תש"ן), עמ' 125-129; ר' גוגנהיים, "הריכוז החברתי אצל יהודי אשכנז במזרחי ימי הביניים: העניים לסרגיהם", שם, עמ' 130-136.

102 ראו למשל עזותו של השבדי מיכאל אמן: ר"צ ורבלובסקי ומ"ר להמן, "גלות ספרד באימור כחמשים שנה אחר מאורעות ש"ץ", בתוך א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן (עורכים), גלות אחר גולה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 576. שאלה שנשאל ר' יוסף י' לב במאה השש עשרה מספרת על יהודי שניצל ערובה זו באופן ציני להשיג כסף: האיש מכר עצמו לעבדות והסכים עם בעליו "שיוליכהו לקשטונטי" [נא] ויאמר שנשבה וקנהו מיד השבאים והיהודים יפדוהו מידו בדמים יקרים". סוף המעשה היה שהתרמית התגלתה ו"לא נתנו לו כלום", ר' יוסף י' לב, שאלות ותשובות, ג, קושטא של"ג, פט, צא ע"א.

103 על היעדר חברות לפדיון שבויים בקהילות האימפריה, ראו בן-נאה, חברות, עמ' 309. על קשרים בין קהילות בבלקן ומערב אנטוליה ובין איטליה לצורך סיוע ראו בניהו, יחסים, עמ' 29-56. על טיפול בשבויים, ראו למשל הנ"ל, דור אחד בארץ, עמ' שסא-שפא.

לשוקי העבדים של אסתנכול בשנות הארבעים והחמישים של המאה השבע עשרה, ממחישה יפה את המחויבות ההדדית ומשמשת דוגמה לסולידריות כלל-יהודית.¹⁰⁴ יחידים נואשים שלא עמדו לרשותם אמצעים להענקת נדוניה לבנותיהם "הסירו מסוה הבושה" ויצאו לקבץ סכום שיאפשר לבנותיהם להינשא לבן מעמד חברתי זהה או גבוה יותר.¹⁰⁵ תהפוכות גורל הביאו לעתים קרובות אנשים אמידים או עשירים לפשיטת רגל ולאבדן כל רכושם ומהם שיצאו לקבץ כדי לפרוע את חובותיהם.

מדור לעצמו קובע הסיוע החומרי ליהודי ארץ ישראל שהייתה פרובינציה עות'מאנית. בין המסים הסדירים שגבה כל קהל מיחידיו היו כאלו שנועדו במפורש לשמש "נדבת ארץ ישראל", "צדקות ארץ ישראל" וסכומי כסף גדולים שתרמו יחידים וקהילות נמסרו לשד"רים או שנשלחו ליהודי הארץ. במאה השבע עשרה התבססה השד"רות, והטיפול בענייני ארץ ישראל התמסד כשקהילת אסתנכול – ומן הרבע השני של המאה השמונה עשרה ועדי הפקידים של ערי הקודש – משמשים ציר מרכזי בפעילות זו.¹⁰⁶

כחברות אחרות, אף הממסד והציבור היהודי הקפידו להבחין בין עניים צנועים ומהוגנים הראויים לסיוע לבין מי שאינם הגונים ואינם ראויים לכך.¹⁰⁷ אדם מהוגן קיבל מרבני עירו כתב או איגרת שבהם הודגשה עובדת היותו "עני מהוגן", "בן טובים", שבעבר היה מנותני הצדקה ואשר תהפוכות גורל, ולא חטאיו חלילה, הביאוהו לשפל מצבו. הכותבים מציינים כי מאחר שהאיש התבייש במצבו ולא היה מורגל בקיבוץ נדבות, שימשה לו האיגרת פה בנדודיו. במהלך נדודיו קיבל כתבים נוספים, או "חתימות" מרבנים שנוספו על גבי הכתב המקורי. נוהג כתיבת איגרות רחמנות ומליצות לסיוע נזקקים היה מקובל בקהילות ישראל בימי הביניים ונפוץ גם באימפריה העות'מאנית. רבות מהן עודן גנוזות

104 למראי מקום על פרשה זו ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 259, הערה 660. וכן ד' קארפי, "פעולת קהילת פרובה למען יהודי פולין בימי גזרות ת"ח-ת"ק ובעקבותיהן", גלעד יח (תשס"ב), עמ' מז, נב-נה ובנספח.

105 ראו לדוגמה כתב שניתן ליהודי משאלוניקי שיצא לקבץ באיטליה להשאת בתו בשנת תק"א, בניוה, יחסים, עמ' 285-287. יתומות עניות נהגו מעורחן של "חברות להשאת יתומות" ו"חברת בתולות", ראו בן-נאה, חברות, עמ' 315.

106 הנ"ל, "קהילת אסתנכול וקשריה עם הישוב היהודי בא"י במאה הי"ז", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 71-68, 84-77. הידיעות נוגעות בעיקר לצפת בשלהי המאה השש עשרה ולירושלים במהלך המאה השבע עשרה והשמונה עשרה.

107 ר' רפאל מרדכי מלכי דרש להקדים עניים צנועים למי שאינם מהוגנים. לדבריו המסייע לרקים ולפוחים אינו מקבל על כך שכר, מלכי, לקוטים, עמ' 27. על האבחנה שהייתה נוהגה בקרב יהודי אירופה בין עני סתם לעני מהוגן הראוי לקבל צדקה, ראו א' הורוביץ, "ידידות עניים (הגונים) בני ביתך": צדקה, עניים ופיקוח חברתי בקהילות יהודי אירופה בין ימי הביניים לראשית העת החדשה", בתוך מ' בן-ששון (עורך), דת וכלכלה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 225-230.

בכתבי יד.¹⁰⁸ ריבוי נוכלים ומתחזים שלא היססו לזייף איגרות הביא להקפדת יתר במתן צדקה, הן מצד יחידים הן מצד הקהילות. עניים זרים הורשו לקבץ רק לאחר שקיבלו אישור על הגיותם מאת ממוני הקהילות. ללא אסמכתא נאסר על העני לפנות אל היחידים ונאסר עליהם לסייע לו באופן פרטי.¹⁰⁹

דרכי הסיוע. ניתן להבחין בקטגוריות שונות של סיוע לעניים, שאינן תואמות בהכרח את החלוקה הבינארית לסיוע פרטי מול ציבורי, התנדבותי מול כפוי, עשירים מול עניים.

א. עשייה פרטית: הנתינה הפרטית, שמתבעה הייתה וולונטרית, לבשה צורות שונות. לצד מתן מעות בעין היו מקובלים גם חלוקת מזון, מתן בגדים ועוד.¹¹⁰ חגים ואירועים משפחתיים נחשבו הדמנות נאותה להפגנת נדיבות כלפי עניים, ואלו הוזמנו לסעוד או לקבל מצרכי מזון.¹¹¹ נוכחות עניים בכתבי היחידים – כמוזמנים לסעודה, או לפחות

108 קובצי איגרות וטפסי איגרות מסוג זה השתמרו כדפוס ובעיקר בכתבי יד. רק מעט משפע האיגרות שנכתבו בתקופה העות'מאנית ושרדו, פורסמו. לפי שעה ראו למשל טפסי שטרות של איגרות לסיוע עניים שהשתמרו בכתב יד ירושלים 8'61 ונדפסו ברובם בתוך מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 363-562. אזכורים בודדים מצויים בספרות השו"ת: "אגרת קבוצ" מחכמי צפת בשלהי המאה השש עשרה נזכרת אצל ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, א, שאלוניקי שמ"ז, כח, נג ע"ב; ובמקור מסוף המאה שבע עשרה נזכרים "קארטאס די פדיון שבויים", ראו ר' יצחק ון שאנגי, בארות המים, שאלוניקי תקט"ז, אה"ע, כד, קס ע"ג.

109 גם כאן ניכרת השפעה אירופית ברורה. מקור מאסתנכול מן הרבע האחרון של המאה השש עשרה מספר על איטוף כספי צדקה בידי ממונים ומתאר את חלוקתם לעניים מורשים שבידם פתקה חתומה. כן נזכר מינוי אנשים מקרב חברי המעמד להשתדל בעבור העניים במטרה למנוע מכול וכול קצבנות מצד ה"בלתי קבועים": "שאנשי הקהל קיץ להו [=כלומר קרצבים להם] השיעור אשר נותנים מדי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו איש כמתנת ידו [...] והם נותנים השעור ההוא ביד הגבאי תמיד לא יחשו והגבאי מחלקה לפי ראות עיניו [...] ואף עפ"י שאינו נותן לעניים פרטיים הבאים מחוץ לעיר אשר בידם פתק [...] ואם עתה הוא בוחר בדעתו לתת הצדקה לעניי העיר ולא לעניי עיר אחרת הבאין] בשערים האלה אשר נתתן בידם פתקא בהסכמ'נת] אנשי המעמד [...] שלא נתתן הפתקא בידם אלא בעצת ממוני הקהלות ואחר חקירה בענינו אם הוא ראוי אליה או לא", ר' אליהו ון חיים, מים עמוקים, ב, ויניציה תע"ז, נב, פג ע"א ואילך, פד ע"א. ראו גם עדות על אדם שחזר בחשובה "והיה מביא בידו אגרת קבוצ מחכמי צפת טוב"ב [=תיבנה ותיכונן במהרה בימינו] לכל הקהלות הקדושות שיתנו לו צדה לדרך שכבר הוא אדם כשר", ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, א, שאלוניקי שמ"ז, כח, נג ע"ב. החשש מפני זרים ניכר גם באיסור נישואי בת הקהל לאדם בלתי מוכר, למשל לחם רב, טו, לה ע"ב.

110 אם משום שכך היה קל יותר לתורמים ואם כדי להבטיח שהצדקה אכן תמלא את תעודתה. כאמור, תיאר ר' אליהו הכהן למעלה ממאה אופנים שבהם הציבור עושה צדקה, ככלל זאת סיוע לעניים – בממון, באוכל, בהלבשה ובחופה – לשבויים, לחולים ולנפטרים. הוא מציין את מעשי הצדקה שעושות דווקא הנשים המנדבות לבית הכנסת, לארץ ישראל ולתלמוד תורה. כרישימה נזכרו כל ההזדמנויות שבהן אנשים נהגו לידור להתנרב לצדקה ולערוך מגביות – פסח וראש השנה, סעודות חופה ובריתות, ראו מעיל צדקה, עט ע"ד – פ ע"ב.

111 לגבי הנוהג האחרון שרווח גם בקרב מוסלמים ובעיקר על חלוקת מזון בלוויית ראו גיינאר, אנשי שוליים, עמ' 151-152. ראו למשל ר' יצחק מאגריסו, שמות חלק ב, קושטא תק"ז, פ' תרומה, שכא

להשבת נפשם בטעימת דבר מאכל – נזכרת במקורות כאירוע שכית. אירועים משפחתיים היו גם עילה לתרומת כספים ורכוש לקופות הצדקה של הקהל.
 ב. עשייה ממוסדת: הפעילות הממוסדת כמעט שאינה מתועדת לפני הרבע השני של המאה השש עשרה והייתה בחזקת חידוש לעומת המציאות בחצי האי האיברי קודם לגירוש ולמקובל בקהילות היהודיות במערב אירופה.¹¹² היקף הסיוע נקבע בהתאם ליכולת הכלכלית של יחיד הקהל ובמידת מה גם בהתאם לגריכות לבס. כמקרים מסוימים צריך היה לכפות על היחידים להשתתף במימון העשייה הפילנתרופית, למשל במקרה של "אורחים" בעיר. הקהילה עשתה מאמצים ניכרים שלא לפגוע בפעולותיה למען עניים גם בעת מצוקה, ויש עדויות כי גם בעתות משבר והכבדה בעול המסים השתדלו פרנסי הקהילות לעמוד בהתחייבויות קודמות.¹¹³

אופני הסיוע היו רבים ומגוונים. מקור מאיזמיר מן המחצית הראשונה של המאה התשע עשרה מונה את כולם יחד: "וחס וחלילה" [חוס וחלילה] יתבטלו כל מילי דמצות וצדקות הנוהגים כרוב הצבור תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן. א' בקור חולים. ב' עשרה בטלנים. ג' בית החיים. ד' הלבשת ערומים ויתומים ותינוקות שב"ר [=של בית רבן]. ה' חילוק צנועים כל ער"ש [=ערכ שבת]. ו' נישואי יתומות. ז' חילוקי יתומים בכל שבוע. ח' חילוק אלמנות כחגים וכמועדים. ט' צידה לדרך לשלוחים מא"י [=מארץ ישראל] ושאר ארצות. יו"ד ות"ת [=ותלמוד תורה] כנגד כולם.¹¹⁴

ממקור זה ומאחרים ניתן להבחין בשלושה אופני סיוע עיקריים: הראשון, פטור ממסי הקהל, ובעיקר מתשלום הג'זיה.¹¹⁵ אלמלא שילמה הקהילה בעבור ענייה, היו אלו צפויים למאסר. ראוי עם זאת לזכור כי מס הגאבילה, מס העקיפין על מוצרי מזון כשרים, חל גם על

ע"א. לביקורת על עשירים הנהגים מסעדות פאר בלי להזמין עניים או המתביישים בחברתם, ראו: חמדת ימים, א, רמז ע"ב; שם, רפ ע"ג-ע"ד.
 112 עדיין חסרים אנו מחקר על אודות השירותים הסוציאליים בקהילות האימפריה ובקהילות הספרדים והפורטוגלים במערב. ראו ביחס לקהיר: מ' ליטמן, "יהדות מצרים במאות הטי"ז-י"ז על פי ספרי השו"ת של חכמי הזמן", עבודת דוקטור לאוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ח, עמ' 242-268. לגבי ספרד ראו מחקריו של עסיס (לעיל הערה 77). לגבי אמסטרדם ראו מחקריו של קפלן (לעיל הערה 91).
 113 כפי שניכר למשל בענייני הסיוע לארץ ישראל. התורמים מציינים את סיועם על אף "היותם עמוסים מעול התלאות" ראו את "החתמות" בפנקס שד"ר ארצישראלי מן המאה השבע עשרה, י"מ טולדיאנו, "אגרת מצפת", שריד ופליט א (תש"ה), עמ' 43-52.
 114 ר' חיים פאלאגי, משא חיים, איזמיר תרל"ד, מערכת ח, יז ע"ג.
 115 ראו למשל: "ידוע הוא דיש שני מיני מסים אחד המוטל אקרקפתא דגברא היינו כראג' רוב אקצהסי השני מה שמטילים בכל קהל לפרוע בשביל העניים והרליינים] אשר אין להם כח לשלם מה שמחוייבים לשלם כפי דינא דמלכותא גם שאר צרכי צבור שיש בכל שנה ושנה בכל קהל וקהל", שו"ת מהרש"ם, חור"מ, שצח, רפד ע"ג. הפוסק החשיב זאת בגדר צדקה. בהקשר זה התקיים הפתגם "יו נו קומין חאראג" ("אינני אוכל ח'ראג"), כלומר אני מסוגל לשלם בעצמי את מס הגולגולת), ב' עוידאל, מן הפולקלור אל הספרות, תל אביב תשמ"ח, עמ' 11.

העניים, והיה למן המאה השמונה עשרה המקור המרכזי למימון פעולות הקהילה. אופן סיוע אחר היה הענקת מזון ומימון לקטגוריות שונות של נזקקים, ככל הנראה על פי רשימות שמיות שערכן מעת לעת גבאי הצדקה. לבסוף, העמדת מוסדות ושירותים לטובת הציבור היהודי: תלמוד תורה, סיוע לחולים ולנזקקים, סיוע בהשאת יתומות עניות, קבורת נפטרים עניים ועוד. כתי החולים שימשו ככל הנראה גם להלנת עוברי אורח עניים.¹¹⁶ מרבית השירותים ניתנו באמצעות חברות שנתייסרו ביזמה פרטית לצורך זה.

את העשייה הקהילתית השלימו במידת מה תקנות נגד המותרות שנועדו לטשטש את הביטויים החומריים לפערים החברתיים ולמנוע את העמקתם.¹¹⁷ מקורות המימון. המקורות ששימשו את הקהל למימון פעולות הצדקה היו מגוונים וכספים הגיעו מיחיד הקהל במישרין ובעקיפין. מתן צדקה היה לא רק חובה דתית אלא גם מחויבות של כל יחיד בקהל, וכבר בראשית המאה השש עשרה היה מסממניה המובהקים של ההשתייכות הקהילתית, כמו התפילה בבית הכנסת הקהלי ותשלום המסים. מי שראה עצמו שונה, מנותק או פטור מהשתתפות במסי הקהל וכחיי הציבור, סירב בדרך כלל גם לתרום לצדקה.¹¹⁸ תרומות ונדבות רשות נאספו מדי שבעה בקופות שניצבו בכתי הכנסת או

116 ראו למשל הסכמת שאלוניקי משנת ש"ך (1559), י"ר מלכו וא' אמאריליו, "ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו", ספונות ב (תשי"ח), עמ' לג-לד. שימוש זה היה מקובל באירופה. הסכמה אחרת שהותקנה באותה שנה מזכירה מתן דמי נסיעה לעוברי אורח עניים, ראו מלכו ואמאריליו, שם, עמ' לד. על החברות ראו בהרחבה בן-נאה, חברות.

117 המטרה העיקרית של מרבית התקנות, לפחות במרוצה, הייתה מניעת קנאה מצד הגויים, אך חלקן נועדו למנוע תחרות, הרצאות וכזבו שלא לצורך ממי שאינם מסוגלים לממן. כך למשל תקנות האוסרות עריכת משתאות מפוארים וממושכים לכבוד שמחת נישואים או מילה, ראו: ר' יהודה קצין, מחנה יהודה, ליוורנו תקס"ג, יג ע"ג; ר' נסים אברהם אשכנזי, מעשה אברהם, איזמיר תרט"ו, אה"ע, ה, קמו ע"ג. כמו כן ראו הצעת מלכי להסכמה דומה בירושלים כבר בשלהי המאה השבע עשרה, מלכי, לקוטים, עמ' 33-34. לפירוט בנושא זה ראו א' בשן, "תקנות להגבלת מותרות: הרקע החברתי הלכתי", הגות ד (תש"ם), עמ' 41-68. אחדות מהוראות-תקנותיו של ר' חיים אבולעפאי באיזמיר בשנות העשרים והשלושים של המאה השמונה עשרה היו בעלות רקע חברתי ברור, כך למשל: "משרתי בעלי אגרופין הולכין למקולין ולקוחין הבשר שמן והבשר כחוש והעצמות מביאין לחנות למכור לעניים והוי גול העניים שהכל בשיוור א' ומי התיר להם שיאכלו בשר בדם העניים גולת העני בבתיהם הכרותי שיביאו כל הבשר לחנויות רימכרו לכל בשה שמן וכחוש העצמות עם הבשר לדל ולעשירי כולם יישור ולא יגולו עוד לעניים] וקבע את קבעיהם נפש ולא נתן להשבון כגול העשיר ואין להם תקנה אלא קבורה", תקנות ר' חיים אבולעפאי, לעיל הערה 82, תקנה יז. ראו גם דבריו נגד מפקיעי שערים (תקנה ז, יג), וגול העניים בגאבילה (תקנה יב, יח).

118 על מתן צדקה כסימן להשתייכות הקהילתית, ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 265. מקורות רבים מספרים על מחלוקות בשאלת חיובם של בעלי פטור ממס, זרים ותושבים חדשים או זמניים ("אורחים") ופנקוס בתשלום צדקות. בד"ן כפיית מי שישב בעיר פרק זמן מסוים ליתן מיני צדקה שונים, ראו שר"ע, יריד, הלכות צדקה, רנו, ה.

ניתנו כמתנות וכהקדשות בצוואות.¹¹⁹ בבית הכנסת הוצבו קופות צדקה למטרות שונות: לעניים, לתלמוד תורה, לארץ ישראל, להשאת יתומות ועוד. את הכספים שנאספו בקופות ריכזו גזברים שנתמנו לכך. כספי הצדקה רוכזו בידי הגבאים ב"קופת הצדקה" של הקהל וממנה חילקו מדי שבוע לנצרכים. הקהל היה רשאי למכור, להחליף ולעשות כרצונו בנכסי ההקדשות. עם התפלגות קהל, כפי שאירע לעתים תכופות במחצית השנייה של המאה השש עשרה, חולק הרכוש הקהלי וככלל זאת קופת הצדקה שנחשבה לרכוש משותף של הציבור.¹²⁰

מקור מימון נוסף היה כספי המסים הישירים, שנקראו "תמיד" או "עריכה", ומשלמי המס חיבו לשלם סכום קבוע לצדקה בהתאם לעריכתם. מספר פעמים בשנה נערכה מגבית לקראת החג, ובידינו ידיעות על מגבית "מעוה פורים" ועל מגבית "שלש פעמים", שנגבתה כנראה לפני כל אחד מהרגלים – פסח, שבועות וסוכות.¹²¹ לעתים היה צורך לערוך מגבית מיוחדת לצרכים דחופים.¹²²

ולבסוף, הוטלו גאבילות על מוצרי מזון כשרים ועל סחורות. שימוש בגאבילה, כמיסוי עקיף למימון צדקה נזכר כבר בשלהי המאה השש עשרה ומעיד על פעולה מאורגנת ומקיפה.¹²³ נוהג זה נעשה מקובל בעיקר במאה השבע עשרה. כך למשל הוטלה בראשית

119 על הקדשות ועל רוחי הקדשות ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 267-270. דוגמה להורשת סכומי כסף לצדקה ראו שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, קסב.

120 שאלות בעניין אופן חלוקתה, ראו למשל: ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ב, ריניציה שני"ב, כח, כ ע"ב; שם, ד, יב, טו ע"ב-יז ע"ב. בשאלותי הייתה מציאות של קהלים המחולקים לכתות. כל אחת מן הכיתות החזיקה מנגנון נפרד וקופת צדקה נפרדת: "וכל כת יש לה גזבר ושמש בפני עצמה וכיס בפני עצמי" [ה] שגורבים ותותנים שם דמי המצות והנדבות שלהם וכל ההוצאות, בית דוד, א, יו"ד, קכא, עו ע"ג.

121 ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ריניציה שס"ח, ס, לא ע"ג. ראו גם דברי ר' שמואל יפה אשכנזי בסוף המאה השש עשרה, בדרוש לנדבה זו, פרשת במדבר: "מנהג ישראל תורה אחת בכל מקום שהם לפלא נדר או נדבה כהיום הזה לצורך העניים האבינונים ולצורך המועד ונקרא שמו שלש פעמים", ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה עינים, ריניציה שצ"א, קי ע"ב.

122 "ולפעמי" [ש] כשיצטרך לתת לחלק לעניים ולקופי" [ה] בחגים וכמועדים גובין מס מבני העיר כל א' כפי ערכתו", ר' יוסף מטרנאי, שאלות ותשובות, א, קושטא ת"א, ה, ד ע"ב. ראו גם שם, ג, ריניציה ת"ה, סא, עד ע"א: "לפי שיש מסים [...] ויש מהם של צדקות לא"י [=לארץ ישראל] ולת"ת [=ולתלמוד תורה] ולפ"ש [=ולפדיון שבוים]". עד כדי כך הקפידו שאם היה חייב לצדקה המתינו בקבורתו עד לפירעון החוב בידי יורשיו. הסכמה שאם ימות יחיד ו"ייהיה חייב לצדקה איזה סך שיהיה שלא יניחוהו ליקבר עד שיפרעו היורשים אותו הסך" השתמרה בשו"ת מהרשד"ם, חו"מ, תמו, שי ע"ג. הגבייה הייתה ככל הנראה לפי הערך שנקבע לאותו אדם כפנקס העריכה הקהלית, כפי שעולה למשל מן השאלה "על מי שאטר עצמו בהנאה משמעון אם יכול ליהנות מקופה של הקהל הנגבית מכל יחיד ויחיד שפורעים כל אחד ואחד כר"ך [=כך וכך] לשנה איש לפי ערכו", ר' אליהו ישראל, קול אליהו, א, יו"ד, ליוורנו תקנ"ב, לח, נא ע"ד.

123 "שהמעוה שיגבו מן הגאבילה הם ניתנים לצדקה לעניי העיר", לחם רב, סג, לו ע"ד.

מאה זו באסתנכול וכנראה גם בערים אחרות גאבילה מיוחדת על סחורות למימון פדיון שבויים שכן כספי הצדקות הרגילים לא הספיקו לצורך זה.¹²⁴ ראוי עם זאת לזכור כי מס זה בניגוד לעריכה לא היה פרוגרסיבי וכי הטלתו וגבייתו עוררו מחלוקות תכופות במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה.

העושים והפועלים. תחילה נזכיר כי אין לקבל את חלוקת התפקידים המקובלת שעל פיה העשירים נותנים והעניים מקבלים. לא זו בלבד שלא כל העשירים השתתפו בעשייה הפילנתרופית, אלא שרב היה חלקו של המעמד הבינוני בסיוע היום-יומי ברמה האישית. הם עצמם היו עשויים להימצא בצד הנצרך – בכפוף לנסיבות הזמן. אף בקרב העניים, שכאמור לא היו מעמד הומוגני, היו שעזרו לעניים אחרים בדרכים שונות.

נראה כי העשייה הפרטית הייתה המשמעותית ביותר מבחינת מגוון דרכי הסיוע והיקפו, הן במספר המשתתפים הן במספר הנהנים, אם כי ידיעותינו על כך מועטות.¹²⁵ אפשר שמסגרת פעולה זו הייתה מקובלת יותר על נצרכים, שהעדיפו להסתייע קודם כול בכני המשפחה הרחבה, בשכנים ובעמיתים, ורק בלידת בררה להזדקק לסיוע של הציבור הרחב.

נשים רבות ישבו בביתן, ולפיכך הן אלו שעמדו בקשר בלתי אמצעי עם העניים המחזרים על הפתחים כשהן נותנות להם מזון או לבוש, בעוד גברים הסתפקו בעיקר כמתן נדבה לעני ברחוב, בתרומת לקופת הצדקה או בהיענות למגבית מיוחדת. רבים מהדרשנים ציינו לשבח את תפקידן המרכזי של הנשים בתחום זה ומעשי הצדקה שלהן הם מוטיב שגור בהספדי נשים: "וכבר הוא הנודע שעל כל ברכה ותהלה אשר יתהללו בה הנשים היקרות העיניק הוא הצדקה שהיא שקולה כנגד כל המצוות כי המצוה הזאת מיוחסת אליהן מפני שמנהגן לשבת בית [...] שהאשה הצדקת כשהיא נותנת צדקה מעלתה גדולה עד מאד [...] שמעשה הצדקה גדולה היא עד מאד ומצויה בנשים יותר מבאנשים לפי שמצות הנשים מלומדה להכין מזון לעני מזומנה".¹²⁶

124 שאלה מן השליש הראשון של המאה בכלקן עסקה בהטלת גאבילה בעיר חדשה. הכותב השיב כי הגאבילה מוצדקת בשל עול המס וצורכי הקהילה: "ונלוה גם עלינו מגן עורנו פורסת עניי עירנו קופה ותמחוי וקביעות מזון ופרנסה לנשואי יתומים ויתומות והספקת לומדי תורה ומלמדי תינוקות של בית רבן", שו"ת אשטרוק, ל, עמ' 187. על הגאבילה שהוטלה בראשית המאה השבע עשרה ראו: ר' יוסף, שאלות ותשובות, ג, יב, טו ע"ג-ע"ד; כרם שלמה, חו"מ, פד, ריד ע"ב. על הפרשת כספים לצדקה מרווחי הגאבילה ראו: שו"ת אשטרוק ו' שאנגי, כח, עמ' 177; שו"ת מהר"י באסן, לו, כג ע"ג; תורת חיים, ג, קב, קמו ע"ג; ר' נסים גבאי, פאת נגב, יו"ד, שאלותי תקניז, יט, כט ע"ג. ראו גם הסכמת אסתנכול מאמצע המאה השמונה עשרה, טולידאנו, עמ' 28.

125 בהרצאתו על מעשי הצדקה השונים הנהוגים בעירו תיאר ר' אליהו הכהן מאיומיר למעלה ממאה אופני נתינת צדקה אישית, אך באופן מתמיה לא הזכיר כל גוף רשמי הפועל בתחום זה. ראו מעיל צדקה, עט ע"ד – פ ע"ב.

126 ר' ישראל בנבנשתי, בית ישראל, קושטא תל"ח, לג ע"ג, לה ע"ג, לו ע"ד. על צדקה שעושה האישה ראו גם את דבריו של ר' אליהו הכהן, מדרש אליהו, מה ע"ב. במקור מסוף המאה השש עשרה נזכרת אלמנה המפרישה מממונה סכום כסף כדי שתוכל לתת לצדקה כראות עיניה גם לאחר נישואיה הקרבים, ר'

העשייה הציבורית נתבצעה בשני אופנים: האחד, כזרוע ישירה של הקהילה באמצעות הקופות וההקדשים ועל ידי בעלי תפקידים ממונים והאחר, באמצעות חברות צדקה וחסד לסוגיהן. בין בעלי התפקידים, שכירי הקהל, שטיפלו בעניים נמצאו גבאי צדקה וגזברי צדקה, אשר נתמנו מקרב אנשי המעמד או מקרב פרנסי הקהל ועל ידם, ועסקו בגביית הנדבות, בניהול הקופה, בטיפול בנכסי ההקדש ובחלוקת כספים לנצרכים. מקור מאסתנבול ברבע האחרון של המאה השש עשרה מלמד כי בכל קהל נתמנו כמה מאנשי המעמד לטפל בעניי הקהל ובעניים זרים. הגבאי נהג לאסוף את כספי הצדקה שפסקו היחידים וחילקם לעניים כראות עיניו, אם על כסיס שבועי ואם באופן חד-פעמי.¹²⁷ ששון חי לבית קשתיאל שתיאר את כתי הכנסת בכירה בראשים המאה השמונה עשרה סיפר כי בכל בית כנסת ארבעה גבאים שתפקידם לאסוף את כספי הצדקה "והם עושים משא ומתן בממון הקדש ומהירווח עושים ד' חלקים חלק א' לגבאים [!] וחלק א' לעניים המתפרנסים מאותו ב"ה [=בית הכנסת]."¹²⁸

מרכיבי התורה והרכבים הכוללים מילאו אף הם תפקיד חשוב במערכת הסיוע.¹²⁹ כמקורות אנו פוגשים בהם כמי שכתבו כתבי המלצה לעניים מהוגנים ולשר"רים, עוררו בדרשותיהם את הציבור לתרום למטרות שונות ועסקו באיסוף כספי הצדקה ובחלוקתם לעניים ולנוזקים אחרים, בגביית כספי ארץ ישראל ובהעברתם למקומות איסוף קבועים.

שלמה הכהן, שאלות ותשובות, שאלוניקי ת"צ, ד, סט, קיט ע"ב. על עיסוקן של נשות ירושלים במגביית למען עניים ויתומות, ראו: חמדת ימים, ב = צומות, לב ע"ב-ע"ג; מלכי, ליקוטים, עמ' 29. השור למשל לדברי גבאיאל בר על מקומן של נשים בין המקדישים: G. Baer, "Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546", *Asian and African Studies* 17 (1983), pp. 9-27 (reprinted in G. R. Warburg and G. G. Gilbar [eds.], *Studies in Islamic Society*, Haifa 1984).

127 "שאנשי הקהל קיץ להו השיעור אשר נותנים מדי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו איש כמתנת ידו [...] והם נותנים השעור ההוא ביד הגבאי תמיד לא יחשו והגבאי מחלקה לפי ראות עיניו [...] ואף עפ"י שאינו נותן לעניים פרטיים הבאים מחוץ לעיר אשר בידם פתקא, ר' אליהו ו' חיים, מים עמוקים, ספירה שניה, חסר מקום ושנת הרצאה, נב, פג ע"א. על הגבאים ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 170-171. מציאות זו הלמה את דברי השולחן ערוך בדבר החובה למנות גבאי צדקה לגבייה ולחלוקה שבועית או יומית, ראו שו"ע, יו"ד, הלכות צדקה, רנו, א.

128 על פי ר' בן-צבי, "מסעות ששון חי לבית קשתיאל", ספנות א (תשי"ז), עמ' קסו. מקור זה הוא היחיד המציין כי הגבאים קיבלו שכר על פעולתם.

129 בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 198 והערה 299. על תפקידו של חבר עיר (=המרכיץ תורה) בחלוקת הצדקה, ראו לראשונה שריע, יו"ד, הלכות צדקה, רנו, ו. בירינו דרשות רבות שנשאו החכמים מרכיצי התורה ואת עניין זירוז הציבור לנדב צדקה, איגרות ומליצות שכתבו לנוזקים ותיאורים המציינים את תפקידם בתחום זה. אסתפק במובאה אחת: "קהל שאין להם רב וחכם לראש ולקצין וממת זה רבו הקטנות [...] ער כי גדל כאב הקטנות והמריבות אשר בנייהם ורוע הסדר וההנהגה בכל ענייניהם ואם לענין קופה של צדקה אין איש שם על לב לסדר ביניהם קופה של צדקה לפרנס עניי עירם", ר' אברהם הלוי, עין משפט, שאלוניקי תרנ"ז, יו"ד, ה, ז ע"ג-ע"ד.

עם התחזקות המגמות הריכוזיות והקמת הכוללויות במחצית השנייה של המאה השבע עשרה,¹³⁰ הואצלו לראשי ההנהגה הכוללת סמכויות בנושא זה ובתקציבן של הקהילות נקבעו סעיפים לצרכים אלו, כדוגמת "סולת" לעניים ו"תמיד" לארץ ישראל. קשה לקבוע מה היה היחס בין הפעילות הקהילת לפעילות העירונית ובאיזה אופן תואמו. במאה השמונה עשרה עבר הטיפול בעניים לידי גוף מרכזי אחד: כוללות העיר.¹³¹ החברות היו גוף רשמי למחצה ששימש זרוע של הקהל למתן שירותים סעד, חינוך וכיצא בזה, ובתמורה מומן חלק מתקציבן בכספי הגאבילות.¹³² מספר החברות וטיפוסי החברות הלך והתרבה ככל שגדל ציבור הנוזקים ונחלש תפקודו של הקהל הבודד.¹³³ סבורני כי התגברות הפעילות הפילנתרופית במסגרת חברות צדקה וחסד מעידה על מגמה של העברת הטיפול בעניים לידי ציבור הנוזקים והיא כרוכה בדרישה גוברת מצד בני המעמד הנמוך ליטול חלק במשאבים הפוליטיים ולשיתוף בהנהגה הכוללת. ההשתחררות מאפורטורפוסתם של העשירים הייתה אפוא כפולה.

ו. סיכום

החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית הייתה חברה מעמדית ורוב הציבור היהודי נשתייך למעמד העניים. מאמר זה מאיר לראשונה את חייהם של העניים בקהילות אלו, תוך דגש על המיפוי החברתי והתרבותי של הנושא.

העניים חיו למעשה בשולי הקהל בלי יכולת להשתתף או להשפיע, ולא כל שכן להנהיג, כל זאת כשהם מתקיימים בדוחק. עוניים בא לידי ביטוי באורחות חייהם, בעמדתם החברתית ובתרבותם. מציאות החיים הקשה הייתה המקור והרקע למתיחות החברתית שעצמתה גברה ככל שנתרחבו הפערים המעמדיים.

ההתמודדות עם העוני ניכרת במישור המחשבתי בניסיונות להסביר את מציאותו ולהפחית את תחושת המצוקה של העניים, ובמקביל בעשייה שעיקרה הבטחת הישרדותם. הציבור היהודי ומנהיגיו כאחד ראו עצמם מחויבים לרווחתו הבסיסית של ציבור העניים. העשייה סביב מעשה הצדקה התבצעה במסגרת הערכים, דרכי הארגון וכללי הפעולה של הקהל והנהגתו האוליגרכית. כשלעצמו שיקף המעשה את היחסים החברתיים בין הנותן

130 על יצירת הכוללויות ותחומי פעולתן ראו בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 180-186.

131 על פעולות הסעד של כוללות אסתנבול ראו למשל במקור משנת תק"ד: "ומשמם היו מספיקין כולל העיר לתת סולת וכרגא וצדקות לארבע ארצות א"י ת"ז ות"ח הי"א [=ארץ ישראל כתתן ותיבנה ותלמידי חכמים ה' ישמרים אמן] ופדיון שבריים ושאר הרצאות [...] וכנהנה צדקות אחרות לת"ת [=תלמוד תורה] ויתומות ובי"ח [=ובקור חולים] שבכל מחודי העיר ולעוברים ושבים וזולתם", טולידאנו, עמ' 27. לתקציב הקהילה בשנת תקל"ב ראו ר' אברהם אביגדור, זכור לאברהם, ח"מ, קושטא תר"ז, נז, סג ע"ג.

132 בן-נאה, חברות, עמ' 289. כמו כן ראו אמריליוו.

133 בן-נאה, חברות, עמ' 303-308.

R. Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1994.

יוטה

כרם שלמה	ר' שלמה אמארייליו, כרם שלמה, שאלוניקי תע"ט.
לחם רב	ר' אברהם די בוטון, לחם רב, איזמיר ת"ך.
מאמץ כח	ר' משה אלמושיניו, מאמץ כח, ויניציה שמ"ח.
מגן גבורים	ר' דניאל אישטרושה, מגן גבורים, שאלוניקי תקי"ד.
מדרש אליהו	ר' אליהו הכהן, מדרש אליהו, איזמיר תקי"ט.
מלכי, ליקוטים	לקוטים מפירוש על התורה כחב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי (מהדורת א' ריבלין), א, ירושלים תרפ"ג.
מעיל צדקה	ר' אליהו הכהן, מעיל צדקה, איזמיר תצ"א.
מרכוס, חלב	A. Marcus, <i>Poverty and Poor Relief in Eighteenth Century Aleppo</i> , <i>Revue du monde Musulman et de la Méditerranée</i> 55-56 (1990/2), pp. 171-179.
מרכוס, מזרח תיכון	A. Marcus, <i>The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century</i> , New York 1989.
עין משפט	ר' עזרא מלכי, עין משפט, קושטא תק"ל.
פלא יועץ	ר' אלעזר פאפו, פלא יועץ, ח"ב, קושטא תקפ"ד.
שבט מוסר	ר' אליהו הכהן, שבט מוסר, קושטא תע"ב.
שו"ת אשטרוק ן' שאנגי	ר' אשטרוק ן' שאנגי, שאלות ותשובות (מהדורת מ' עמאר), ירושלים תשמ"ב.
שו"ת מהר"י באסן	ר' יחיאל באסן, שאלות ותשובות, קושטא תצ"ז.
שו"ת מהרשד"ם	ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, שאלוניקי שנה-שנ"ו.
שו"ת רא"ם	ר' אליהו מזרחי, שאלות ותשובות, קושטא ש"כ.
שער יהושע	ר' יהושע בנבנשת, שער יהושע (מהדורת ע' בר-שלום), ירושלים תשנ"ב.
שתי ידות	ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ויניציה שע"ח.
תוכחת חיים	ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, ג, איזמיר תרל"ד.
תורת חיים	ר' חיים שבחי, תורת חיים, ב-ג, שאלוניקי תע"ה-תפ"ב.
תורת חסד	ר' חסדאי הכהן פרחיא, תורת חסד, שאלוניקי תפ"ג.